

պիտի տեսնէ՞ք հաւաստիքն աշխատանքիս՝ որով զբաղած եմ ներկայիս. եւ վստահ եմ թէ ատով իսկապէս պիտի համոզուիք՝ թէ որքան օգտակար է մեր ազգին համար նաեւ այն գործը, որ ձեռքիս տակն է, զոր ահա կ'աճապարեմ ամբողջացնել:

Յուսով եմ թէ այս քանի մը խօսքերը, որով ինքզինքս ջատագովեցի՝ Ձեր առաջարկին դիմաց, դիս բաւականաչափ պիտի արդարացնեն Ձեր ներքիմաց իմաստութեան առջեւ: Ուստի, աւելի չձանձրացնելու համար Ձերդ Գերապատուութիւնը՝ վերջ կու տամ գրութեանս, խնդրելով Աստուծոյ Ձեզի համար՝ երանական վախճանին առաջնորդող ամէն բարիք՝

Մնամ ամէն բանի պատրաստական

Ձերդ Գերապատու վեհանձնութեան

ամենանուստ ծառայ ծառայից

ՄԽԻԹԱՐ ՎՐԴ. ՍԵՐԱՍՏԵԱՆ

Արքահայր կոչուած անարժան

1736, Յունիս 20

Վեներտիկ, Ս. Ղազար

Հայոց Մեմաստան

(Դիւան Մխ. Արքայի, մամակ քիւ 525)

Աշխարհաբարի վերածեց՝ Հ. Ն. Տ. Ն.

6. Սահակ Արքայ. ուրիշ անգամներ եւս հետապնդած է իր նոյն ծրագիրը: 1743ի Հոկտեմբերին, Պոլսէն Ձմիւռնիս մեկնելէն առաջ, Թախանձագին կը խնդրէ Մխիթարի աշակերտ՝ Հ. Միքայէլ Վրդ.էն միջնորդել Մխիթարի առջեւ, ու Հ. Միքայէլ կը գրէ Արքահայր (1743 Հոկտ. 17), սակայն կը մնայ անպատասխան: Աւելի ուշ, դարձեալ Սահակ Արքայ. ի խնդրանքով, Հ. Միքայէլ կը գրէ Մխիթարի (1745 Յունիս 28), հայցելով որ անպայման ընդունի առաջարկը, մանաւանդ որ Սահակ Արքայ. թոյլ կու տար Մխիթարի՝ սրբադրել, վերածել կամ յապաւել բնագրէն՝ ինչ որ անյարմար կը դատէր հրատարակութեան: Սահակ Արքայ. առանց յուսահատելու, դարձեալ կը դիմէ Մխիթարի, միշտ Հ. Միքայէլ Վրդ.ի միջնորդութեամբ (1746 Յունուար 24), առաջարկելով Մխիթարի՝ նոր Թարգմանութիւն մը, յայտարարելով թէ պատրաստ է հոգալ բոլոր ծախսերը: Մխիթար, սակայն, երբեք յանձն չէ առած այդ գրքին տպագրութիւնը, անշուշտ զայն անհաշտ նկատելով իր ծրագիրներուն հետ, ու միշտ մերժողական պատասխանած է: Տարիներ ետք, Սարգիս Արքայ. Սարաֆեանի հոգատարութեամբ, կը տպագրուի յիշեալ գիրքը՝ Վեներտիկ, «Գիրք օրինակաց եւ մատուցանեց խորագրով (1750): Տպագրութեան եւ այլ պարագաներու մասին տե՛ս Հ. Գ. ԳԱԼԷՄՔԻԱՆԻԱՆ, Կեմսագրութիւն Սարգիս Արքայի տպագրութեան եւ ժամանակին հայ կաթողիկոսայ (Ազգ. Մանդ. Ծե.), Վիեննա 1908, էջ 231):

ՄԽԻԹԱՐ ԱՐԲԱՀՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԵԱՆ ԳՈՀԱՐՆԵՐԸ

Մխիթար Արքահայր ծննդեան 300ամեակը առիթ առնելով, ուղեցինք յօդուածի մը մէջ ամփոփել մեր Երանաշնորհ Հիմնադիրին կատարած գրական առաքելութեան պատմութիւնը, եւ երբ ձեռնարկեցինք գործին՝ ընդարձակուեցաւ եւ առաջ եկաւ ծաւալուն ուսումնասիրութիւն մը:

Անդրադարձանք Մխիթար Արքահայր կատարած իւրաքանչիւր հրատարակութեան վրայ առանձին, տալով դիւանական ու մատենագիտական ծանօթութիւններ, նպատակ ունենալով դուրս ցայտեցնել Մխիթարի գաղափարականը, այն է՝ դրդապատճառը իր հրատարակչական գործունէութեան:

Առաջին իսկ ակնարկով՝ շատ յստակ կը տեսնուի որ Մխիթար չէ փնտռած ո՛չ փառք եւ ոչ նիւթական շահ. իր միակ տեսլականն եղած է հասնիլ իր ազգին՝ գաւազներէն իւրաքանչիւրին օգնութեան, սորվեցնել անոնց՝ մայրենի լեզուն, կրթել անոնց հոգիները, առաջնորդել ամէնքը յաւիտենական ճշմարտութիւններուն: «Լուսաւորութիւն Ազգիս», երկու բառեր, որոնց շարունակ կը հանդիպինք Մխիթար Արքահայր գրութիւններուն մէջ. ան կ'ուզէ տեսնել իր ազգը՝ սթափած քունէն, կ'ուզէ աղաղակելով սորվեցնել անոնց թէ կայ կեանք մը՝ լի իմաստով:

Ու կը տեսնենք զինքը խոնարհած հայ մանուկին առջեւ, տալու համար անոր Այրբեմարանն ու Քրիստոնէականը, պատանիին դիմաց՝ սորվեցնելու Քերականն ու Զարգացելոցը, չափահասին՝ բացատրելու Մոլութիւններէ հրաժարին ու Առաքիմութիւններու հետեւիլը. կու տայ ամէնուն Աստուծոյ Շունչը տպագիր, բացատրելով ամէնուն ու Մեկնելով նոյն գիրքին մէջ պարունակուած երկնային իմաստները. կը հրաւիրէ ամէնքը իջնել Պարտէզ հոգեւոր եւ կամ

7. Մանր քուղքեր. Մխիթարի դիւանին մէջ առանձին ծրարի մէջ կը պահուին հատուկօրէն անթիւ թղթիկներ, որոնցմէ քաղած ենք մեզ հետաքրքրող մասերը:

8. Յիշատակարաններ տպագրուած գիրքերուն, ուր Մխիթար կու տայ մանրամասնութիւններ իւրաքանչիւր հրատարակուած գիրքին մասին*:

*) Այս արժէքաւոր ուսումնասիրութիւնը անտարակոյս ամբողջութեամբ լոյս պիտի տեսնէ Մխիթար Արքայի ծննդեան 300ամեակի առիթով: Մինչ անկէ քաղելով՝ կը ներկայացնենք այժմ հոս երեք կարեւոր հատուածներ, կու տանք նաեւ ցանկը զանազան գլուխներուն, որոնք կը կարծենք թէ արդէն իսկ կ'արթնան մեծ հետաքրքրութիւն:

Պոլսոյ ձեռնարկներ (1700-1701), Մեքոնի ձեռնարկներ (1701-1715), Վեմետիկի առաջին ձեռնարկները (1717-1722), Մխիթար՝ սրբագրիչ եղբարց Քարոզաց Պատարագատոյցին, Գրավանա Սարգիս Կոստանդնուպոլսեցի եւ Մխիթար Արքա-եայր, Լեւանայոց ծիսական գրքերը եւ Մխիթար, Վեմետիկի երկրորդ շրջանի ձեռ-նարկներ (1715-1727), Յովնան Եպս. Եղիայեան եւ Մխիթար Արքայ, Մխիթարի գրական առաջնութեան կազմաւորումը, Ամստերտամի Ոսկանեան գիրքը եւ Մխի-թար Արքայ, Ամսոն Պոքոնիի Տպարանին հետ յարաբերութիւններ, Վեմետիկի եր-րորդ շրջանի ձեռնարկները (1729-1733), Արքային Աստուածաշունչը (1733-1736), Մահակ Արք. Ահագիւնի հետ յարաբերութիւններ, Մեկնութիւն Աւետարանին Մատ-թէի (1737), Սարգիս Արք. Սարափեանի հետ յարաբերութիւններ, Փոքր հրատա-րակութիւններ (1747-1749), Բաղդիւր Էպիսկոպոս լեզուի (1744-1749), Սրբազան անկարծութիւններ, Գիրքերը ծաւալելու հմարքներ, Տպագրական առաջարկ-ներ ու մերժում, Գիրքերու վաճառումը Եւրոպայի մէջ, Նոյնը՝ Արեւելի մէջ, Շրջում գրավանդներ, Նուիրատուութիւն գրքերու, Կազմարարական հարցեր, Մխիթարի փոյթը՝ հնաւոր պատեմներ ժողովելու, Մատենագիտութիւն Մխիթարի հրատարակութիւններուն: Ընդհանուր խորագիր՝ ՄԽԻԹԱՐ ԱՐԲԱՀՕՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿ-ՉԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆԸ, մատնատիպ՝ 322 մեծադիր էջ (Ծանօթ. ԽՄԲ.):

Ա.

ՄԽԻԹԱՐ ԱՐԲԱՀՕՐ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՁԸ

(Տպագրուած՝ Վեմետիկ, 1733-1736)

1733 տարին Մխիթար Արքայի գրական գործունէութեան եր-րորդ հանգրուանն է. կոթողային հատորներ է որ պիտի հրատա-րակէ, մէկը միւսէն աւելի մեծ ու արժէքաւոր, ամէնուն իբր նպա-տակ ունենալով լուսաւորութիւնը Հայ ազգին:

Դեռ նոր աւարտած վանքի մեծահասակ աշակերտներու բնա-կավայրը, կոչուած «Վարժարան», 1733ին կը սկսի տպագրութիւնը Աստուածաշունչին, որու պատրաստութիւնը սկսած էր շատ կանուխ

Ժամանակներէ: Վանքի ժամանակագրութիւնը, գրուած Հ. Մատ-թէոս Եւդոկիացիէ, Աստուածաշունչի տպագրութեան համար կը դնէ հետեւեալ դրդապատճառը. «Բազում ամօք յառաջ քան զսկիզբն առ-նել սուրբ գրոյս այսմիկ, տեսանէր նա, զի ամ յամէ երթայր եւ նուազէր յազգէ մերմէ Աստուածաշունչ մատեան, որ տպագրեալն էր յՈսկանայ Վրդ.է: Եւ ընթերցողքն առատացեալ, գնոյ առնուլ փա-փաքէին, ոչ գտանէին, եւ որ դուն ուրեք գտանիւր՝ Թանկագին վա-ճառեալ ընչաւէտքն միայն գնել ձեռնհաս լինէին, եւ չքաւորքն կա-րօտէին: Եւ այսպէս ի հասարակաց ձեռս հասանելոյ ումեք ըղձալի մատեանն այն նուազիւր: Իսկ որ ի Կոստանդինուպոլիս տպագրեալն էր, անբաւ սխալանօք աղաւաղեալ, ոչինչ յաւէտ քան զչգոյն օգտել ինչ ունէր: Ի վերայ այսր ամենայնի եւ զկարեւոր պէտքն աշակեր-տաց իւրոց զմտաւ ածեալ՝ յոյժ ըղձանայր սուրբ մատենիս այսմ միւսանդամ տպագրութեան: Բայց զանց առնէր, դիպան ժամանակի-ակն կալեալ»¹:

Ներկայ տողերը խտացումն են ընդարձակ պատմութեան մը: Մխիթարի համար եկեղեցականի մը առաջին գիրքը Աստուածաշունչն է. օր ու գիշեր պէտք է խոկալ անոր իմաստներուն վրայ, քաղելով անկէ հոգիին սնունդը: Թղթատելով իր կենսագրութիւնը, գրուած իր իսկ կենդանութեան, կը տեսնենք թէ ինքը իրապէս նոյն ճամբէն քալած է:

ՄԽԻԹԱՐԻ ՍԷՐԸ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՁԻՆ ՀԱՆԴԵՊ

Դեռ տասը տարեկան հասակին, երբ կը յաճախէր երկու սրբա-սուն կոյսերու քով, որոնք հազիւ կարդալ գիտէին, Մխիթարի «տա-լին զգիրսն ընթեռնուլ, եւ ինքեանք միտ եղեալ ընթերցուածոյն, զիմաստս նորա քննէին եւ մեկնէին»²: Հոն է որ Մխիթար կը սկսի սիրել ու թափանցել աստուածային գիրքին իմաստներուն մէջ: 1691ին, Սեբաստիոյ Ս. Նշան վանքին մէջ կը ձեռնագրուի սարկա-ւազ, ու չգտնելով հոն ո'չ քերականական եւ ո'չ փիլիսոփայական գիրքեր, կը նուիրուի «ի յուսումն աստուածային գրոց, եւ զբովան-դակ Աստուածաշունչ գիրս մտադիւր ընթերցմամբ բազում անգամ բովանդակեաց»³: Տարի մը ետք՝ Սեբաստիոյ կը հանդիպի էջմիածնի առաջնական նուիրակ Միքայէլ արքեպիսկոպոս. Մխիթար կ'աշա-կերտի անոր, եւ եպիսկոպոսը կը կատարէ Մխիթարի խնդրանքը.

1. Ժամանակագրութիւն Վանքս (ձեռագիր), Հեղ. Հ. ՄԱՏԹԵՈՍ ՎՐԴ. ՆԻԴՈ-ԿԻԱՏԻ, Հտ. Բ, էջ 374:
2. Ժամանակագրութիւն Վանքս, Հտ. Ա, էջ 44:
3. Ամդ, էջ 47:

Մեթոնէն Վենետիկ անցնելով, Մխիթար տասներկու միաբաններով կը սկսի կազմակերպել հոգեւոր եւ ուսումնական կեանքը: 1720ին, Վենետիկէն Պոլիս կը մեկնին, քարոզութեան, առաջին աշակերտները. անոնց կը յանձնարարէ Մխիթար գտնել անպայման Ոսկանի Աստուածաշունչէն օրինակներ եւ ղրկել Ս. Ղազար: Հ. Փիլիպպոս հասնելով Պոլիս՝ կը հետաքրքրուի եղած յանձնարարութեամբ, սակայն ի դուր. «զամենայն ինչ հոգալ կարեմ՝ զորս անձնեալք էք, բացի Աստուածաշնչոցն, զի զամենայն դրաւ եղեալ են եւ ոչ վաճառեն մի մի»¹⁴: Մխիթար կ'առաջարկէ գտնել գոնէ անկազմ հատորներ, Վենետիկ կազմել տալու համար. այդ ալ կը դառնայ անկարելի. «անկազմ Աստուածաշունչ ոչ գտաք, քանզի սակաւք գոն մնացեալք, եւ զայն եւս ի դրաւ եղեալ են, եւ ոչ կամին դիւրագիւն վաճառել»¹⁵:

Այնուհետեւ Մխիթար կը լռէ. շատ հաւանաբար կ'ուզէ դոհանալ 1705ի պոլսական Աստուածաշունչով: 1728ին դարձեալ կ'արժարծի մէջը յոյս մը. Յարութիւն Գէորգեան, վենետիկացի վաճառական մը, գործերու համար պիտի երթայ Ամսդերտամ. Մխիթար ասոր ալ կ'աղաչէ հետաքրքրուիլ Աստուածաշունչով, ու յաջորդաբար նամակներով ալ կը յիշեցնէ «դարձեալ կարծիք ունիմ թէ հին ժամանակէ Ոսկանի տպած Աստուածաշունչէն... այդ տեղդ մէկ ֆոէնկի քով դրաւ շատ գրքեր կան. եթէ իրաւ իցէ՝ լաւ մի տեղեկացիր թէ ո՛րքան գիրք են եւ ո՛րքան դրամ պարտուց գրաւ»¹⁶: Յարութիւն կը հետաքրքրուի Ամսդերտամի մէջ, ու կ'իմանայ թէ տեղւոյն քահանային՝ Տէր Եղիսէի քով կան այլ եւ այլ գիրքեր, բայց «մէկ Աստուածաշունչ ունի, որ Յօսիփն կսկսի, կապուտ թխթի վըրայ է զարկած, 35 կուլտի կուզէ (...), քոյ հրամանքդ կամ(ի) որ առնեմ, գրով ծանուցանես»¹⁷: Նամակին պատասխանը չունենալնուս՝ չենք գիտեր Մխիթարի հրահանգը, բայց դեռ մինչեւ 1731 թուականը, այն է Աստուածաշունչի տպագրութիւնը սկսելէն երկու տարի առաջ, Մխիթար հետամուտ եղած է ունենալու Ոսկանի Աստուածաշունչը, եւ միշտ ալ ստացած է ժխտական պատասխան. «փոքր գրով Աստուածաշունչն (տպ. 1705) 15 դուռչ հաղիւ տան, եթէ ասես գնէ՝ գնեցից»¹⁸:

14. Հ. Փիլիպպոս Վրդ.՝ Պոլիսէն, 18 Ապրիլ 1720ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

15. Հ. Փիլիպպոս Վրդ.՝ Պոլիսէն, 14 Սեպտ. 1720ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

16. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 9 Սեպտ. 1728ին, առ Գէորգեան Յարութիւն, Ամսդերտամ:

17. Գէորգեան Յարութիւն՝ Ամսդերտամէն, 22 Հոկտ. 1728ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

18. Հ. Պողոս Վրդ.՝ Պոլիսէն, 25 Յունիս 1731ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

ՀԵՌԱԻՈՐ ԾՐԱԳԻՐ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Այս բոլոր նեղութիւնները Մխիթարի մտքին մէջ կը հասունցունեն զաղափարը՝ տպագրելու Աստուածաշունչը: Տպագրութիւնը սկսելէն եօթը տարի առաջ, 1726-27 թուականներուն՝ կը գտնենք առաջին հետքերը Աստուածաշունչ տպել տալու զաղափարին: Լսած էր Մխիթար թէ գոյութիւն ունի եօթնլեզուեան տպագիր Աստուածաշունչ մը, զոր հայերէն լեզուով իր տպագրելիք նոր Աստուածաշունչին համար անխուսափելիօրէն անհրաժեշտ կը նկատէր: Գրած պիտի ըլլայ ալ ու ձախ, բարեկամներու ու ծանօթներու, ու վերջապէս Հռոմէն Յովնան Եպիսկոպոս, 1727ի Փետր. 8ին աւետիսը կը հասցնէ Մխիթարի. «երեք մեծ գրքածախ կայ տեղս, որ այդպիսի գրեանքն առնուն եւ վաճառեն. ես զկնի որոնելոյն ի բազում տեղիս, վերջապէս գնացի առ ասացեալ խանութան եւ գտի զմինն, որ է ութն հատոր խոշոր, ինկիլթէռայ տպած, եօթն լեզուի Աստուածաշունչ. հարցի թէ զուտ լաթինին կա՞յ. ասաց՝ թէ զԵօթանասնիցն կու խընդրես, այս է. եւ մինչ զգինն հարցի, ասաց հարիւր եւ հինգ սկութ: Իբրեւ զարմացայ, իսկոյն պատասխանեաց գոյն նորա դժուարագիւտ յամենայն ուրեք»:

Խօսքը 1645ին Փարիզ տպագրուած հաստատիոր հատորներու մասին է, ուր ամբողջ Աստուածաշունչը գրուած է վեց լեզուներով (Եբրայեցիքէն, յունարէն, քաղդէիքէն, արաբերէն, ասորերէն եւ սամարերէն), եւ իւրաքանչիւրին դիմաց՝ բառ առ բառ լատիներէն թարգմանութիւնը եւ վուլկաթան: Մխիթարի տպել տուած Աստուածաշունչին յիշատակարանին մէջ կը կարդանք. «Ի բազմաց ամաց հետէ բաղձայի տալ տպագրել զԱստուածաշունչն մեր ի փառս Տեառն եւ ի յօգուտ ազգին մերոյ. բայց զանց առնէի ձեռնամուխ լինիլ առ այս դործ, որովհետեւ ոչ էի առքերեալ ի ձեռս իմ զարքայական զԱստուածաշունչն զայն եօթն լեզուեան»¹⁹: Յովնան Եպ. ի նամակը արդարեւ խրախուսիչ էր: Առանց տատամսելու եւ ժամանակ կորսնցնելու Մխիթար կու տայ հրահանգը՝ գնելու աստուածային գանձը, որ «թէեւ իցէր յոյժ մեծագին, զոչ իմն զգնոյն, այլ միայն ըզգնելոյն մտածեալ, զորքանս վնդրեաց վաճառողն, առանց նուազեցուման, իսկոյն տուեալ առատացայ. եւ յայնմհետէ եղի ի մտի, Տեառն կամօք, տալ տպագրել զԱստուածաշունչն մեր»²⁰:

Դեռ տարիներ ետք, 1732ին, երբ առիթ կը ներկայանայ անդրադառնալու եօթնլեզուեան Աստուածաշունչին մասին, Մխիթար կը

19. Աստուածաշունչ գիրք, տպ. 1733, Վենետիկ, էջ 1273:

20. Ամդ:

տեսնե՛ք հոն նախախնամութեան մատը. «մինչ այժմ Աստուծով ըստացայ զայն որ է երկոտասան մեծ հատոր...»²¹ :

1727 թուականով Մխիթար կը վճռէ տպագրութեան պատրաստել հայկական Աստուածաշունչը, ու կը սկսի տեսնել հեռաւոր պատրաստութիւնները: Այսպէս, նոյն տարին հետամուտ կ'ըլլայ բերել տալ լատիններէն լեզուով այլեւայլ յարգի տպագրութիւններ ալ, որպէսզի աչքի առջեւ ունենալով բոլոր կարելիութիւնները, կարենայ լաւագոյն կերպով պատրաստել հայկական բնագիրը. «յորժամ օրերն լաւանայ, կը գրէ Հռոմէն Յովնան Եպ., ելանեմ վերստին ի խնդիր Աստուածաշունչին, որ տպեալն է ի Հռոմ. թերեւս գտանիցեմ զմինն»²² :

1727-1732 տարիներուն գրած նամակներուն մէջ, Մխիթար իր աշակերտներուն կը յանձնարարէ փութով Ս. Ղազար հասցնել հայերէն ձեռագիր Աստուածաշունչի գոնէ օրինակ մը, անմիջական գործածութեան համար, առանց խնայելու դրամին: Աշակերտները, ըլլայ Պոլիսէն, ըլլայ ներքին գաւառներէն կ'անցնին գործակցելու. «մերայինք իսկ գրեցին քեզ, կը գրէ Մխիթար էրզրում գտնուող Հ. Յակոբին, գտանել զմի գրչագիր Աստուածաշունչ եւ յղել. լիցի թէ մինչեւ ցարդ գտեալ իցես եւ յղեալ, քանզի դիտաւորութիւն գոյ Աստուածաշունչ տպել տալ»²³ : Ամէն միաբան կարելին կ'ընէ կատարելու Մխիթարի փափաքը, հակառակ ներկայացած դժուարութիւններուն: Հ. Թովմաս Պոլիսէն կը գրէ. «Վասն Աստուածաշունչին ոչ զանց արարի, այլ թէ մի միայն դտաք եւ այն կարի մեծագին. եթէ նախ քան զերկու ամն խնդրեալ իցէիք, թերեւս գտանիւր սակաւագին. քանզի ի Զրանցայու եկեալ ոմն, զբաղում ձեռագիր գրեանս գնեալ՝ յղեալ է անդ. սակայն այսու ամենայնիւ ոչ զանց առնեմ որոնել՝ մինչեւ գտից զԱստուածաշունչ, ըստ որում խնդրէք»²⁴ : Ժամանակ մը ետք, երբ Մխիթար կ'իմանայ թէ Պոլիս գտնուած է ձեռագիր Աստուածաշունչ մը, հրահանգ կու տայ փութով հասցնել Ս. Ղազար, «զի կարի պիտոյ է մեզ, մանաւանդ՝ մինչ սկսանիցի տպումն. եթէ առեալ էք՝ շուտով յղեցէք, եւ եթէ ոչ էք առեալ՝ ջանացէք առնուլ»²⁵ . յաջորդաբար տեսնելով թէ կարելիութիւնները կը շատնան, եւ էրզրումէն կը հասնի օրինակ մը, Պոլիսէն ալ Տի-

21. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 28 Յուլիս 1732ին, առ Տիրացու Մաղաքիա Դպիր, Պոլիս:

22. Յովնան Եպ.՝ Հռոմէն, 15 Մարտ 1727ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

23. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 25 Նոյեմբ. 1732ին, առ Հ. Յակոբ, Վրդ., էրզրում:

24. Հ. Թովմաս Վրդ.՝ Պոլիսէն, 21 Ապրիլ 1732ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

25. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 2 Սեպտ. 1732ին, առ Հ. Պօղոս Վրդ., Պոլիս:

րացու Մաղաքիա Դպիր պատրաստ է տրամադրելու իր ձեռագիր օրինակները, կը յորդորէ Ս. Ղազար զրկել՝ երկու, երեք եւ չորս օրինակ միասին²⁶ :

ԱՆՄԻՋԱԿԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Աստուածաշունչի տպագրութեան անմիջական շրջանը կրնանք նկատել 1732 Նոյեմբեր 10էն մինչեւ 1735 Սեպտեմբեր 20²⁷ : Երեք տարուան ընթացքին կազմուած է տպագրութեան յանձնուելիք բնագիրը. հսկայ աշխատանք մը, որու մեծութիւնը կրնայ ըմբռնել միայն նման գործի նուիրուած անձ մը: Բաղդատութեան գործին առաջին մաս մը աւարտելուն, 1733ի Յունիս 18ին, սկսած է տպագրութիւնը, որու համար պէտք էր նոյնքան եւ աւելի հսկողութիւն եւ ուշադրութիւն: Աւելցնենք նաեւ որ 1735ի Յունուար 13ին՝ Մխիթար միաժամանակ ձեռք կ'առնէ Մատթէի Աւետարանին մեկնութիւնը, գրուի Ժ. համար 22էն, ուր հասած էր նախապէս:

Մխիթարի գրական գործունէութեան ամենարեղուն շրջանն է ասիկա:

Թէ ի՛նչ բանի մէջ կը կայանար Աստուածաշունչի բաղդատութեան գործը, մանրամասն կ'աւանդէ մեզի Մխիթար՝ յիշատակարանին մէջ, ուրկէ կը քաղենք հետեւեալ տեղեկութիւնները:

Հիմնականին մէջ՝ Մխիթար հետեւած է Ոսկանի լեռնագրին: Եթե թընդունենք Աստուածաշունչին հետ համեմատութիւնը կատարած է Մխիթար իր աշակերտներուն հետ, կարդալ տալով անոնց զանազան լեզուներու թարգմանութիւնները՝ համապատասխան լատիններէն բառերով, իսկ ինք հետեւած է հայերէն օրինակին: Համեմատութեան են երեւան ելած են նորութիւններ. ա'յսպէս յայտնուած է որ դարերու ընթացքին՝ ձեռագիր օրինակողներու պատճառով ներս մտած են գրչի վրիպակներ, որ երբեմն կը փոխեն բնագրին իմաստը, տալով հակառակ գաղափարներ. երբեմն կը մթազնեն իմաստները, եւ կամ ալ են անվնաս վրիպակներ, զոր ամէն ընթերցող շուտով կը հասկընայ որպէս օրինակողի սխալներ: Արդ, հոն ուր օրինակողի սխա-

26. Բառացի վերադառնալով հետեւեալը կը գրէ Մխիթար. «Վասն Աստուածաշունչին գրեալ եւ թէ Տիրացու Մաղաքիայն տայցէ, թերեւս նաեւ յԱրզրումայ գայցէ: Բայց զայս գիտել պարտիս, զի եթէ երկու լինիցի՝ այլ մեծագոյն բարի է, եւ երանի թէ իցէ երեք եւ չորս: Վասն որոյ եթէ պատահմամբ լինիցի երկու՝ զերկուսեանն եւս յղել պարտիս» (30 Դեկտ. 1732ին, առ Հ. Թովմաս Վրդ., Պոլիս):

27. Վանքիս առձեռն մանր ժամանակագրութիւններու մէջ նշանակուած են այս թուականները հետեւեալ կերպով. «1732 Նոյեմբ. 10. սկսաւ բաղդատել Գերջ. Աբբայ հայրն զմեր Աստուածաշունչն ընդ եօթն լեզուացն»: «1735 Սեպտ. 20. եղբերաց Գերջ. զբաղդատելն մերոյ Աստուածաշունչն ընդ եօթն լեզուացն»:

լին պատճառով վնասուած է Հայկական Աստուածաշունչին իմաստը, Մխիթար ուղղած է, եւ ուղիղ ձեւը դրած է՝ ո՛չ թէ բնագրին մէջ, այլ լուսանցքին վրայ: Այս ուղղումները անկարելի էին բոլորն ալ անցընել տպագրին վրայ: Մխիթար դրած է միայն անհրաժեշտ եւ համառօտ սրբագրութիւնները. իսկ ամբողջութիւնը, որ անծայրածաւալ ծով մըն է, եւ երբեմն երկար նախադասութիւններ, «ի համառօտարանի մերում նշանակեցաք, զի ի յատուկ զիրս, եթէ Տեառն կամք իցեն, գրիցեմք զայնց՝ հանդերձ քացատրութեամբ»²⁸:

Մխիթարի պատրաստած «Համառօտարան»ը կը պահուի ներկայիս Ս. Ղազարի դիւանը. դժբախտաբար, Մխիթար ժամանակ չէ գտած հրատարակելու. ու յաջորդաբար ալ մնացած է անտիպ: Նամակի մը մէջ կու տայ համառօտ ծանօթութիւն՝ այդ գործին մասին. «ի ընթերցունքն իմ զմերս Աստուածաշունչ ընդ թարգմանութեան եօթն լեզուաց, որքան տարբերութիւն գոյին ի մէջ մերոյս եւ այլոց, ի յատուկ թղթով համանշանեալ եմ, որպէսզի՝ եթէ ունիցիմ ժամանակ, զայնցանէ գրիցեմ զոմանս բանս եւ առնիցեմ գրգուկ ինչ, որպէս զծանուցիչ տարբերութեանց, եւ կամ որպէս զլուծմունս դժուարիմացից շարադրութեանց մերոյս Աստուածաշունչի»²⁹:

«Համառօտարան»ին մէջ, Մխիթար հաւաքած է հայ Աստուածաշունչի այն հատուածները, որոնք մութ են իմաստով, սակայն համեմատելով այլ եւ այլ թարգմանութիւններու հետ՝ կը յստակուին իմաստները. հայերէն օրինակին մթութիւնն ալ հետեւանք է յունարէնէ կամ ասորերէնէ թարգմանուած ըլլալուն, որոնք՝ իրենց կարգին՝ թարգմանութիւններ են եբրայական բնագրէն:

Տպագիր Աստուածաշունչին մէջ, Մխիթար հետեւելով հանդերձ Ոսկանի օրինակին, ուղղած է անոր յայտնի վրիպակները, ըլլան առնոնք տպագրական, ըլլան մանաւանդ իմաստը շեղող եւ հակոտնեայ իմաստ տուող բառեր, որոնք չէին համապատասխաներ ո՛չ ձեռագիրներու եւ ոչ մանաւանդ եօթնլեզուեան Աստուածաշունչին:

Ոսկան Վրդ. լատին օրինակին վրայէն թարգմանած է նիւթերու ցանկը, եւ զայն չէ համեմատած հայերէնին հետ, ստուգելու համար՝ թէ կը համապատասխանե՞ն գլուխներն ու համարները. ասոր հետեւանքով՝ ներս մտած են, բացի տպագրականներէն, նաեւ այլ եւ այլ բաղմամբ վրիպակներ: Մխիթար այդ ցանկը արտատպած է, բայց նախ «զբազում աւուրս բաղմօք անձամբք աշխատեցաք, ուր ուրեք գոյին սխալանք թուոց՝ վերուղղեցաք»³⁰, բնականաբար կատարելագործելով ցանկը:

²⁸. Աստուածաշունչ գիրք, էջ 1274:

²⁹. Մխիթար Աբրայ.՝ Վենետիկէն, 16 Ապրիլ 1736ին, առ Պատրի Տաւուտ, Վիեննա:

³⁰. Աստուածաշունչ գիրք, էջ 1277:

Հակատախտրան Մատթեոսի Աւետարանին Մեկնութեան՝ Մխիթար Աբրահոյ
Frontispice de l'Exégèse de l'Evangile de St. Mathieu, de l'A. Mekhitar
(Վենետիկ - Venise, 1737, cm. 13×19.50 հրդմ.)

Աստուածաշունչի տպագրութենէն անմիջապէս առաջ լոյս տեսած Աւետարանի յառաջաբանին մէջ (տպ. 1732), Մխիթար յայտարարած էր հանրութեան իր դիտաւորութիւնը՝ տպելու Աստուածաշունչը. Աւետարանը ամէն տեսակէտով կարապետն էր եւ նմոյշը Աստուածաշունչին: Գիտակից դործին ծանրութեան եւ պատասխանատուութեան, Մխիթար կը խնդրէ Աւետարանը կարդացողներէն «աղօթել առ Տէր, զի յաջողեսցէ մեզ զտպագրումն Աստուածաշունչին, որ է դործ մեծ եւ պահանջող ծախից քաղմաց, երկարադունից եւ ծանունց աշխատանաց եւ մեծամեծ զբաղանաց»³¹: 1732ին գրած նամակներուն մէջ, ըլլայ բարեկամներու, ըլլայ իր աշակերտներուն, Մխիթար կը խնդրէ աղօթք, որպէսզի կարենայ դիմագրաւել ընդ առաջ ելլող «քաղմաղան դժուարութիւնք եւ աշխատանք եւ ծախք (...)», եւ յաջողեսցէ ինքն Տէր որպէս եւ հաճի, զի մինչ որ ինչ դիտի՝ ի փառս նորին միայն պիտի, նաեւ յաջողութիւնն եւ յառաջացումն անտարբերաբար ի նմանէ սպասեցեալ լինի»³²:

1732ին տպագրուած Աւետարանի յառաջաբանը կը կատարէր իր դերը. խայծ մըն էր անիկա՝ ստեղծելու համար հոգեւոր հետաքրքրութիւն եւ սպասում ժողովուրդին մէջ. արդարեւ, տպագրութիւնը սկսելէ տարի մը առաջ, Պոլիս «այնպէս հռչակ եղեւ, մինչ զի հաշուի զի սկսեցեալ եղեալ իցէ տպել այդը (ի Վենետիկ) Աստուածաշունչն»³³: Սպասումը կը փոխուի ուրախութեան. «աստէն (ի Պոլիս) մինչ իմացան Ոսկանի Աստուածաշունչին նման Աստուածաշունչ տպելոց է ի Վենետիկ ի յումեմնէ, յոյժ ուրախութիւն եղեւ, զի աստէն այնքան սակաւ է Ոսկանի Աստուածաշունչն, մինչ զի մի հատն 50 եւ 60 զուռուշ վաճառի»³⁴:

Առաջին սպասողները եւ ուրախացողները կ'ըլլան Մխիթարի ցրուած աշակերտները, որոնք քաջալերական տողեր կը հասցնեն իրենց առաջնորդին: Պելկրատէն Հ. Եղիա Մարտիրոսեան կը յանձնարարէ դործին ճոխութիւնը եւ զեղեցկութիւնը, որպէսզի հաճոյ անցնի ամէնուն. «մեզ փառք եւ քեզ պատիւ եւ դոհուութիւն, վասն որոյ որքան կարելի է՝ ջանա՛ ճոխացուցանել զնա, զի սոյն դիրգս միանդամ տպեցեալ լինի, եւ ոչ կարէ երկրորդիլ իբրեւ զայլ գրութեանս...: Տէր յաջողեսցէ տալով քեզ կեանս երկարս եւ զժամանակս խաղաղականս եւ առողջս»³⁵: Թրանսիլվանիոյ Պաշպալով քաղաքէն Հ. Մանուէլ Խուլարեան ջերմագին կը խնդրէ ունենալ «մէկ երկու

31. Գիրք Սրբոյ Աւետարանի, տպ. 1732, Վենետիկ, էջ 4:

32. Մխիթար Արքայ՝ Վենետիկէն, Դեկտ. 1732ին, առ Պր. Խաչիկ Յակոբեան, Իզմիր:

33. Հ. Պօղոս Վրդ.՝ Պոլիսէն, 29 Ապրիլ 1732ին, առ Մխիթար Արքայ, Վենետիկ:

34. Հ. Պօղոս Վրդ.՝ Պոլիսէն, 1732ի Յունուարին, առ Մխիթար Արքայ, Վենետիկ:

35. Հ. Եղիա Վրդ.՝ Պելկրատէն, 18 Դեկտ. 1733ին, առ Մխիթար Արքայ, Վենետիկ:

տետրակ գոնեա սրբադրութենէ եղեալ ի Աստուածաշունչ տետրից»³⁶։ Նոյն հետաքրքրութեան եւ սպասումի մէջ էին Լիվոռնոյէն Ստեփանոս Արեղայ³⁷ եւ Վիեննայէն Պատրէ Տաւուտ³⁸։

ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ՝ ՏՊԱՐԱՆԻՆ ՀԵՏ

Այսքան պատրաստութիւն տեսնելէ եւ Աստուծոյ օգնութիւնը խնդրելէ ետք, Մխիթար Արքայ եւ Ճիրուամոյ Պորթուլի, 18 Յունիս 1733ին կը ստորագրեն տպագրութեան դաշնադրութիւնը, որու խտւելէն բնագիրը կը հրատարակենք ստորեւ։ Կազմուած է եօթը համարներէ, որոնց ամփոփոյքը հետեւեալն է³⁹։

1. Աստուածաշունչին տպաքանակը պիտի ըլլայ 1500, երկսիւն էջերով, ամէն սիւն 58 տող։ Իւրաքանչիւր պրակի համար՝ Մխիթար պիտի վճարէ քսանմէկ ու կէս լիրէ։

2. Թուղթը, գիրերը, ծաղիկները, գիծերն ու աստղերը պիտի հոգայ Մխիթար։

3. Պորթուլի հաւատարիմ պիտի ըլլայ 1500 օրինակին, առանց աւելցնելու քանակը, ու յաւելեալ բոլոր թուղթերը պիտի դարձնէ Մխիթարի, յետ տպագրութեան։

36. Հ. Մանուէլ Վրդ.՝ Պաշալուկէն, 21 Մայիս 1734ին, առ Մխիթար Արքայ, Վենետիկ։

37. Ստեփանոս Արեղայ՝ Լիվոռնոյէն, 10 Յունիս 1733ին, կը դրէ առ Մխիթար, Վենետիկ. «Յոյժ ուրախացանք վասն Աստուածաշունչին որ տպել կու տաս»։

38. «Կրկնեմ զաղբրսանս. պատուելի Հայր Յակոբն պատմեաց մեզ բան ծայրադունի ուրախութեան, որում բանի ցանկայի հերուն հետէ, այսինքն՝ սրբադրութեան Աստուածաշունչին, որ էր յոյժ հարկաւոր մերազնեաց. եթէ հաճեսցի վեհութիւն ձեր յղել հաս մի...» (Պատրի Տաւուտ՝ Վիեննայէն, 4 Մարտ 1736ին, առ Մխիթար Արքայ, Վենետիկ)։

39. Դաշնագրին խտւելէն բնագիրը հետեւեալն է։

A di 18 Giugno 1733 Venerdi:

Con la presente piccola scrittura, la quale vogliono le Partiche habbia forza e vigore, come se fatta fosse per mano di Publico Veneto Notajo, si dichiara qualmente tra Rev.mo P. Abbate de' Monaci Armeni, ed il Signor Girolamo Bortoli, stampadore, si concorda, in Materia di Stampa nei capi seguenti:

I. Che dovendosi stampare la Sacra Biblia in lingua armena, si stamperà quella, in carta chiamata de' tre cappelli, in due colonne, ciascuna delle quali dovrà contenere righe cinquantaotto, e la finezza della composizione dovrà essere simile all'Esemplare dato per copia, per prezzo di lire ventuna e mezzo per foglio, e senza altra spesa del sudetto P. Abbate, e si dovrà consegnare Mille e cinquecento copie intiere.

II. Si intende che la carta, il carattere di stagno, li fiori e figure di legno, linee e stelle di stagno saranno date dal sudetto P. Abbate.

4. Պորթուլի տպագրութիւնը պիտի կատարէ մեծագոյն խնամքով, ընտիր մեղանով։ Այն պարագային որ Մխիթար չգոհանայ եղած աշխատութենէն, եւ կամ Պորթուլի ձգձգէ գործը, Մխիթար կրնայ ազատօրէն թողուլ տպարանը եւ անցնիլ ուրիշ տպարան. բայց եթէ Մխիթար յետաձգէ գործը՝ թուղթին ուշանալով կամ եղանակին ցրտութեան պատճառով, Պորթուլի պիտի սպասէ Արքաեօր հրամանին։

5. Եթէ տպագրողին յանցանքով աղտոտի տպագրուած պրակ մը, Պորթուլի իր ծախսով պիտի վերատպէ հարկաւորը։

6. Սրբագրութիւնները պիտի կատարուին երեք անգամ, երկու-երէ՛ առաջին՝ ձեռքի օրինակներուն վրայ, իսկ երրորդը՝ տպագրութենէն անմիջապէս առաջ, երբ կապարները մամուլի տակ են։

7. Գրաշարի կամ տպագրողի պակասով՝ եթէ գործը մնայ կիսատ, ու Պորթուլի չկարենայ շարունակել գործը, կարող է ետ քաշուիլ, յետ Մխիթարի յանձնելու գիրերը եւ ամէն բան որ ստացած է իրմէ, այնպէս որ Մխիթար կրնայ ուրիշ տեղ շարունակել գործին տպագրութիւնը։

III. Che il Bortoli non debba farne copia per se, anzi debba restituire ogni avanzo e difetto al medesimo P. Abbate.

IV. Questo libro dovrà essere stampato dal sudetto Sig. Bortoli con la maggior diligenza che sia possibile; cioè con buonissimo inchiostro, mazi nuovi, ai tempi debiti e con imprimer bene come se dovesse imprimere qualche libro unico; acciò non sia viziosa la stampa. E se detto lavoro non venisse di soddisfazione del P. Abbate o pure fosse interrotta e prolungata la stampa da parte del Sig. Bortoli, esso possa (pagato prima il già fatto) fare stampare il detto libro dovunque li piaceva. Ma se il P. Abbate, o per mancanza di carta, o per la freddezza della stagione, o per altre cause interromperà la stampa, dovrà il detto Sig. Bortoli aspettare il comodo del P. Abbate.

V. Se per negligenza di chi opera, qualche monte fiorisse, o si macchiasse, o seguisse altro sconcerto, che non fosse passabile, dovrà il Bortoli ristampare il foglio o tutto, o in parte, secondo il bisogno, a sue spese.

VI. Circa la correzione dovrà essere fatta tre volte, due à mano, ed una in Torcolo, prima di lavorare.

VII. Che il Sig. Bortoli, o per mancanza di compositore, o di Torcoliere, o per altra causa, non volesse finire la detta stampa, consegnando al P. Abbate quel che sarà fatto, e tutti li suoi caratteri di stagno, ed altre cose, per andare à far finire la stampa in altro luogo. E così da ambedue le parti sono liberi, tanto il P. Abbate quanto il Sig. Bortoli, talmente, che succedendo qualche difficoltà, per la quale non si possa continuare la detta stampa, possono, fatto il saldo fin dove saranno arrivati, ritirarsi. In fede di che sarà... sottoscritta d'ambe le parti un'altra simile per... una parte.

Io Girolamo Bortoli f. di Antonio affermo

Io Mechitar Pietro Abbate de Monaci Armeni affermo

մար ծախսած է 3432 լիրէ, որովհետեւ իւրաքանչիւր նկարի փորագրութեան համար տրուած է 12 լիրէ: Փորագրութեան բոլորովին տարբեր հաշիւ է նկարները դժեւ տալու եւ զանոնք տպելու ծախսերը: Այս բոլոր մանրամասնութիւնները կը քաղենք Մխիթարի ունեցած հաշուի մայր տետրակէն, ուր կը գտնենք երեք բացատրութիւն. «վասն տիգէնիոյի պատկերաց լիրէ...», «վասն փորողի պատկերաց լիրէ...», «վասն տպողի պատկերաց լիրէ...»⁴⁴:

Այս ամէնը ի կատար հասցնելու համար հարկ եղած է ծախսել բաւական մեծ գումարներ: Մխիթար չէ խնայած դրամին, գիտնալով հանդերձ, որ «եթէ փոքր ինչ թխագոյն եւ հասարակ թղթով լցնէք տպագրեալ եւ առանց պղնձեայ պատկերաց, թարց կարծեաց, զոր ինչ ծախեցաք ի տպագրութիւն սորին, կէսն նորին բաւականանայր»⁴⁵: Եւ իսկոյն կ'աւելցնէ ազնուագոյն շարժառիթը. «բայց մինչ ի կեանս իմ երկիցս ոչ էի ծառայելոց բարւոյն եւ հոգեւոր օգտին ազգին իմոյ տպագրութեամբ Աստուածաշունչին (...), յօժարութեամբ յանձն առի զկրկնապատկումն ծախից, ընդ նմին եւ աշխատանաց, որպէսզի նաեւ յազգի մերում պղնձեայ պատկերօք, ազնիւ թղթովք, յարմարագոյն դրօք եւ բարւոք ծաղկադրովք Աստուածաշունչ գտանիցի»⁴⁶: Մնոտի պարծանքի համար չէ, ուրեմն, որ այսքան յոգնութիւն եւ ծախս յանձն առած է Մխիթար, ոչ ալ օտարին առջեւ Հայ անունը լուր պանծացնելու համար, այլ Մխիթարի տեսլականն ու բաղձանքն է որ իւրաքանչիւր հայ քրիստոնեայ օգտուի Աստուածաշունչ սուրբ մատեանէն, հոգիով խանդավառուի, եւ ուղղէ կեանքի նաւը դէպի հոն՝ որուն համար ստեղծուած է. «Զոչինչ փոխարէն սիրոյ եւ աշխատանաց իմոց պահանջեմ յազգէն իմմէ (...), այլ բաղձամ եւ ըղձանակերտեմ զայս միայն, զի դուք օգտիցիք»⁴⁷:

ԱՆԱԿՆԿԱԼ ՄԻՋԱՌԻՊ ՄԸ

Տարիներ ետք, 1748ին, Զմիւռնիայէն Անդրէաս անունով գրավաճառ մը, որ երկար ժամանակ անշահախնդիր կերպով կատարած էր իր պաշտօնը, ի սէր Մխիթարութեան, Մխիթարի կը հասցնէ նա-

44. Յատուկ ծախս եղած է Աստուածաշունչի պղնձատիպ ճակատին համար. առ եղած է վերջինը՝ փորագրուած նկարներուն. տպագրութեան համար Մխիթար թողուցած է մեզի սա արձանագրութիւնը. «1736 Ապրիլի 30. պատկեր փորողին, մինչ զանդիփօթան փորագրեալ երեք, ետու 18 ոսկի գին, այսինքն՝ իբրու 8 ոսկի ի գին փորագրեցելոյն, եւ 10 ոսկի պօնաման: Նաեւ Հինգ որդւոցն ետու երեք ճերմակ տօգաթ պօնաման եւ այսպէս վերջացաւ» (պօնամամ = բարի ձեռք):

45. Աստուածաշունչ գիրք, էջ 1278:

46. Անդ: 1279:

47. Անդ, էջ 1279:

մակ մը, հետեւեալ պարունակութեամբ. «Ատից (Վենետիկէն) մին եղբայր եկաւ աստ, այս քաղաքս հրատարակեաց թէ Սարգիս Վարդապետն Աստուածաշունչ պիտի հանէ, վեց ղուռուշ վաճառէ. եւ ես լսելով՝ ասի այն եղբորն. Այս ի՞նչ անյարմար բան է որ ասես: Ինձի ասալ. Ես խօսի տամ քեզ 200 Աստուածաշունչի՝ վեց ղուռուշով: Ես ասի. Ինձ պէտք չէ: Յետեւ յանդիմանեց զիս՝ թէ այս որպիսի փառք մը տանք է, որ մին ոսկի եղած Աստուածաշունչն վաճառեմ 20 ղուռուշ: Ոչ գիտեմ ուստի ծնաւ այս նախանձն. կամիմ յիմանալ»⁴⁸:

Նոյն տարիներուն, Սարգիս Եպ. Սարաֆեան Վենետիկի մէջ բացած էր տպարան, եւ ունէր խուլ մրցակցութիւն մը Մխիթարի հետ, որու մասին աւելի ծանրացած ենք այլուր: Անկարելի չէ որ Սարգիս Եպ. է տարածուած ըլլայ այս խօսքը, որուն կ'ակնարկէ Անդրէաս Իզմիրցի: Սակայն ո՛րքան անայլայ է Մխիթարի պատասխանը, որ հետամուտ է ազգին օգուտին, եւ ոչ իր շահին. «Երանի՜ թէ ունիցէին զԱստուածաշունչ եւ կամ տպագրիցէին զայլ Աստուածաշունչ հանդոյն մերում Աստուածաշունչի, եւ վեց վեց ղուռուշ վաճառիցիւր, եւ այնու բաղում մարդիկ գնիցէին. եւ ես յայնժամ բազմաւ խնդութեամբ խայտայի եւ գահանայի զԱստուծոյ»⁴⁹:

ՍԿԻՋՐ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Աստուածաշունչին տպագրութիւնը պաշտօնապէս կը սկսի 1733ի Յունիս 18ին⁵⁰. մինչեւ նոյն տարւոյն Նոյեմբեր ամիսը տպագրուած է 330 էջ, ուր կը սկսի «Գիրք Զորրորդ Թագաւորութեանց»: Այս թափով Մխիթար կը յուսար 1735ի Յունուար ամսուն աւարտել տըպագրութիւնը⁵¹: 1734ի Փետրուարին տպագրուած էր գործին մէկ երրորդը, ու կը յուսար մինչեւ Զատիկ հասնիլ հատորին դոնէ կէսը, հակառակ որ՝ կ'ըսէ «ունիմ զբազումս գործս եւ զբաղմունս, եւ ի վերայ այնց յաւելեալ է եւ ծանր զբաղումն եւ գործն տպագրութեան Աստուածաշունչին»⁵²: 1734ի Սեպտեմբեր ամսուն տպագրութիւնը կը

48. Անդրէաս՝ Իզմիրէն, 1 Մարտ 1748ին, առ Մխիթար Արքայ, Վենետիկ:

49. Մխիթար Արքայ՝ Վենետիկէն, 22 Ապրիլ 1748ին, առ Անդրէաս, Իզմիր:

50. Աստուածաշունչի անուանաթերթին վրայ գրուած է «Յամի Տեառն 1733... Յունիսի 15», իսկ առձեռն մանր Օրագրութեան մը մէջ կը գրէ. «1733 Յունիսի 18 սկսաւ տպիլ այն չքեղ եւ գեղազարդ պննեալ ճոխ պատկերօք եւ ծաղիօք Աստուածաշունչ գիրքն մեր, ցանկացեալն ի բազմաց ժամանակաց հետէ»:

51. «Սկսաք տպել տալ նաեւ զԱստուածաշունչն, յոյժ պատուական քան զմիւսանի Աստուածաշունչն, զի սա ունի զազնիւ պատկերս ի պղնձոյ, եւ մինչեւ ցայժմ հասեալ եմք ի դիրս Զորրորդ Թագաւորութեանց, եւ յուսամք զկնի չորեքտասան ամսոյ եղբրիւ» (Մխիթար Արքայ՝ Վենետիկէն, 19 Նոյեմբ. 1733ին, առ Հ. Յակոբ, էրզրում):

52. Մխիթար Արքայ՝ Վենետիկէն, 10 Փետր. 1734ին, առ Հ. Թոմաս, Պոլիս:

հասնի մինչեւ Նոր Կտակարան (էջ 930), ու այնուհետեւ կը դադրի, ձմեռուան ցուրտին եւ մանաւանդ նկարները փորագրողին դանդաղութեան պատճառով⁵³: 1735ի Զատիկին կը շարունակուի տպագրութիւնը՝ Նոր Կտակարանէն, ու նոյն տարւոյն Նոյեմբերին կ'աւարտի բնագրին մասը, բայց ոչ պատկերներուն տպագրութիւնը: Դեռ 1736ի Փետրուարին սկիզբը «Երկոտասան պատկերաց սղինձքն փորագրելի է եւ փորագրողն ջանայ հասուցանել»⁵⁴: Միայն 1736ի Ապրիլ ամսուն է որ կ'աւարտի պատկերներու փորագրութիւնը եւ տպագրութիւնը, ինչպէս նաեւ ճակատի չքեղ պատկերը:

Արդ՝ Աստուածաշունչի տպագրութիւնը կը տեւէ շուրջ երեք տարի, 1733ի Յունիսէն մինչեւ 1736ի Ապրիլը⁵⁵: Զկրցանք դառնել թէ որքան ծախս դացած է ամբողջ Աստուածաշունչին տպագրութեան համար. միայն մասնական հաշիւներու տետրակը քննելով կրցանք ստուգել թէ 1735 տարուան ընթացքին Մխիթար վճարած է 6.896 լիւրէ, անոր այլ եւ այլ ծախսերուն համար:

Գործին աւարտումը առիթ է արդար դոհունակութեան եւ ուրախութեան, թէ՛ Մխիթարի եւ թէ՛ իր դործակից միաբաններուն համար: 1736 Նոյեմբեր 21ին, Ս. Ղազարի Հին սեղանատան մէջ «Եղեւ ընթրիս մեծ, վասն եղերման տպագրութեան Աստուածաշունչին»⁵⁶: Այնուհետեւ ամէն նորընծայ արեղայի Մխիթար կը շնորհէ Աստուածաշունչէն օրինակ մը, ինչ որ կը դառնայ աւանդութիւն՝ հասած մինչեւ մեր օրերը⁵⁷:

53. «Աստուածաշունչն որ ի Նոր Կտակարանն հասեալ էր, զինի Զատիկն (1735) սկսանի տպիլ մնացորդն. այսքան յամեն մանաւանդ վասն փորելոյ զպատկերսն եղեւ, զի մերձ հարիւր յիսուն սղինձի պատկերք են զորս փորեն, եւ մէկ վարպետ է փորողն» (Մխիթար Արքայ՝ Վենետիկէն, 12 Մարտ 1735ին, առ Հ. Թոմաս, Պոլիս):

54. Մխիթար Արքայ՝ Վենետիկէն, 1 Փետր. 1736, առ Հ. Թոմաս, Պոլիս:

55. Աստուածաշունչին Յիշատակարանը գրած է 1735 Նոյեմբեր ամսուն, ուր կայ նաեւ ձմեռ՝ եւ այժմ եղերել զվաթսուներորդ ամն կենաց խոնջ՝ յայտարարութիւնը: Յիշատակարանին կը յաջորդէ (էջ 1280) եռասիւն «Ուտամաւոր քանքի զովեստ Աստուածաշունչ գրոց», որուն սկզբնատուերը կը կապեն սա խօսքերը. «Ի Մխիթարայ վարդապետէ Սեբաստացւոյ Արքայ Հայր կոչեցելոյ ասացեալ է ի զովեստ Աստուածաշունչ սուրբ գրոց»:

56. Առնեմ մամր Օրագրութիւն (անտիպ):

57. Միաբանութեան մանր Օրագրութեան երեք օրինակներն ալ կը յիշեն այս մանրամասնութիւնը՝ զանազան ձեւերով, բոլորն ալ 1739 Մայիս 3 թուականին ներքեւ. «Շնորհաց Գերյարգելին զմի մի նորոգ տպեալ Աստուածաշունչ՝ Հ. Իգնատիոսին, Հ. Սիմոնին, Հ. Զաքարիային, Հ. Գաբրիէլին, Հ. Ղուկասին, Հ. Բարդուղիմէոսին եւ Հ. Յովսէփին»։ «Գերյարգելի Արքայ Հայրն մեր շնորհաց եօթն առաջին նորընծայ քահանայիցս մի մի բարեկազմ Աստուածաշունչ նորատպ»։ «Գերյարգելի Արքայ Հայրն մեր կոչեաց ի սենեակ իւր զեօթն առաջին նորընծայ քահանայսն, եւ հանդերձ հոգելից խրատուը ինչ շնորհաց

ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ

Աստուածաշունչի տպագրութիւնը դեռ ամբողջովին չաւարտած, Պոլսոյ հայութիւնը կը դառնայ անհամբեր. «Ի վաղուց հետէ աչք ամենեցուն ի ճանապարհի է թէ ե'րբ դայ Աստուածաշունչն. արասցէ Տէր ի դալ քօնվօին՝ ընդ նմա իցեն դոնեայ քանի մը հատ»⁵⁸: Ամէնուն աչքը կը մնայ ճամբայ, ու կը հարցնեն իրարու՝ «Թէ ե'րբ դայ Աստուածաշունչն... բաղումք եւ բաղումք են սպասողք նորատպ Աստուածաշունչին»⁵⁹. «բաղումք աչքահայեաց լինին դալստեան Աստուածաշունչին»⁶⁰. «մեծաւ բաղձանօք խնդրեն բաղումք»⁶¹:

Տարիներով պատրաստուած եւ սպասուած Աստուածաշունչը վերջապէս պատրաստ էր. 1736ի Զատիկէն ետք, Ապրիլ 25ին Պոլիս կը դրկուի 16 օրինակ, իսկ Զմիւռնիա՝ 10 օրինակ. նոյն տարուան Օգոստոս 13ին՝ 22 օրինակ եւս ճամբայ կ'ելլէ դէպի Պոլիս, ու յաջորդաբար Սեպտեմբեր 11ին՝ 55 օրինակ: Ամէն կողմէ կը հասնին դնահատանքի նամակներ. «Զպատուականութիւն նորատպ Աստուածաշունչին՝ լուծութիւն իմ գովեսցէ՝ կը դրէ Պոլիսէն Հ. Պողոս՝ եւ դայն տեղին մինչ ընթերցայ, ուր ասէ՝ Բան առ ընթերցողս, յիացեալ (sic) մնացի»⁶². «Մեծապէս շնորհակալ եմ դձէնջ՝ կը դրէ ուրիշ միաբան մը՝ որ հոգւով չափ աշխատեալ՝ այնքան աղնուաղունեղիւք տալօք եւ դեղեցկագունեղիւք պատկերօք զարդարեցեր զնոր տպագրեցեալ Աստուածաշունչն, վասն վայելելոյ ապերախտ ազգին մերոյ»⁶³: Հռոմէն վերթանէս Եպիսկոպոս հպարտ կը դգայ օտարին առջեւ՝ այսքան մէն վերթանէս Եպիսկոպոս հպարտ կը դգայ օտարին առջեւ՝ այսքան դեղեցիկ տպագրութիւն մը ձեռքը ունենալուն համար, ու կ'օրհնէ եւ երկար կեանք, աստուածային օրհնութիւն կը խնդրէ տպագրել տողողին համար, դրելով. «զԱստուածաշունչն եւս ընկալայ, որ է յոյժ պատուական եւ առաջի ուսումնասիրաց է գովելի, ամենայնի իրօքն յուսամ աստուածայետական բարւոյն, որ քեզ եւ քոյայնոց եւ աշխատին ի վերայ այսպիսի իրադնործութեանն՝ երկար կեանս որք աշխատին ի վերայ հարկաւորսն վասն պայծառութեան ազգի մերոյ եւ ի յօղուտ հասարակութեան եւ շինութեան եկեղեցւոյ յառաջ

մէն մի ոսկեկազմ Աստուածաշունչ»։ Յաջորդ տարիներուն ալ նորընծայ արեղաներուն Մխիթար կ'ընէ նոյն նուէրը. այսպէս, 1742 Յուլիս 2ին՝ մանր Օրագրութիւններէն մէկը կը գրէ. «Ընկալան զԱստուածաշունչ զնորոգ տպեցեալն ութեքին անձինքն, սկսեալ ի Հ. Անդրեայ մինչեւ ի Եղ. Վերթանէսն (Ասկէրեան)»։

58. Հ. Պողոս Վրդ.՝ Պոլիսէն, 23 Փետր. 1736ին, առ Մխիթար Արքայ, Վենետիկ։
59. Հ. Պողոս Վրդ.՝ Պոլիսէն, 18 Մարտ 1736ին, առ Մխիթար Արքայ, Վենետիկ։
60. Հ. Թոմաս Վրդ.՝ Պոլիսէն, 21 Մարտ 1736ին, առ Մխիթար Արքայ, Վենետիկ։
61. Հ. Թոմաս Վրդ.՝ Պոլիսէն, 23 Մայիս 1736ին, առ Մխիթար Արքայ, Վենետիկ։
62. Հ. Պողոս Վրդ.՝ Պոլիսէն, 21 Յունիս 1736ին, առ Մխիթար Արքայ, Վենետիկ։
63. Հ. Թոմաս Վրդ.՝ Պոլիսէն, 30 Յուլիս 1736ին, առ Մխիթար Արքայ, Վենետիկ։

ածել, եւ յետ աստի կենացս անճառելի փառացն արժանացուցէ»⁶⁴ : Լիվոռնոյէն Ստեփանոս Արեղայ, հոգեւոր հովիւը նոյն քաղաքին, «գովելի եւ գերադանց»⁶⁵ կը կոչէ իրեն նուիրուած Աստուածաշունչը : Վիեննայէն Պատրի Տաւուտ լսելով միայն թէ տպագրութիւնը ճոխ կերպով աւարտած է, կը ցնծայ ըսելով՝ թէ «որոյ բանի ցանկայի հերոսն հետէ, այսինքն սրբագրութեան Աստուածաշունչին, որ էր յոյժ հարկաւոր մերադնեայց»⁶⁶ : Եւ հոսկ Պոլսոյ աղբայրներէն մէկը, պարզ ու անզարդ բառերով կը գրէ. «Աստուածաշունչն եկեալ եհաս առ մեզ եւ յոյժ ուրախացանք, որ մեր ասկին մէջն այսպէսի փառաւոր գեղեցկազարդ գրեանք ըստացանք, որ այսպէսի լուսաւորութիւն եղեւ. ինքն Յիսուս անփորձ պահեսցէ մեր գերյարգելի Հայր Աբբան, որ մեր կուրացեալ ասկն լուսաւորէ»⁶⁷ :

Տեսանք թէ որքան սուղի նստած էր Մխիթարի Աստուածաշունչի տպագրութիւնը : Հ. Պօղոս, որ նոյն շրջանին Պոլսոյ մէջ կը գրադէր՝ գիրքերը վաճառելու հարցով, Աստուածաշունչը տեսնելուն իսկ, ինքնաբերաբար կը խորհի անոր գին մը. «յուսամ թէ աստէն ոչ այնքան պակաս քան գերեսուն դուռն վաճառեմ»⁶⁸, մինչ Մխիթար գին կը նշանակէ 25 դուռուշ :

Պոլիս՝ Հ. Պօղոս անձամբ չէ որ կը ծախէ Վենետիկէն հասած գիրքերը, այլ յետ համաձայնելու գիներուն վրայ, կը բաժնէ գրավաճառներու : Գլխաւոր գրավաճառը, տեսնելով չքեղ հրատարակութիւնը, կը սկսի ծախել 27 դուռուշի, ու Հ. Պօղոսէն կը պահանջէ 24ի. ժխտական պատասխան ընդունելուն՝ կը համարձակի հրատարակել թէ «թուղթ եւ խարճն միոյ Աստուածաշունչի 6 դուռուշի լինի»⁶⁹, ու մտքերը պղտորելով կը կասեցնէ վաճառքը, սպասելով որ ժամանակի ընթացքին իջնէ հատորին գինը :

Սկզբնական շրջանին շատ դանդաղ կերպով կը ծաւալի Աստուածաշունչը. ոչ միայն յիշեալ պատճառին համար, այլ նաեւ երկրորդ պատճառի մը համար ալ. «եթէ ոչ լեալ էր ժամանակ պատերազմի, փութապէս բնաւքն վաճառէին. ուստի առ եւ տուր ոչ գոլոյն այնքան՝ ասեն սուղ գով գինն»⁷⁰ :

Մինչ այս՝ Պոլսոյ Պատրիարքարանէն պատուիրակութիւն մը կը հասնի Հ. Պօղոսի, գնելու 20 Աստուածաշունչ միահամուռ, հատը 18

64. Վրթանէս Եպ.՝ Հռոմէն, 11 Օգոստ. 1736ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ :

65. Ստեփանոս Արեղայ՝ Լիվոռնոյէն, 22 Հոկտ. 1736ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ :

66. Պատրի Տաւուտ՝ Վիեննայէն, 4 Մարտ 1736ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ :

67. Տիրացու Վարդան՝ Պոլիսէն, 5 Օգոստ. 1736ին, առ Հ. Պատրոս, Վենետիկ :

68. Հ. Պօղոս Վրդ.՝ Պոլիսէն, 21 Յունիս 1736ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ :

69. Հ. Թոմաս Վրդ.՝ Պոլիսէն, 14 Յուլիս 1736ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ :

70. Հ. Պօղոս Վրդ.՝ Պոլիսէն, 18 Օգոստ. 1736ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ :

ղուրուշի. սակայն կը մերժուի առաջարկը : Գրավաճառին անտեղիտալի գիրքին վրայ, Հ. Պօղոս կը ստիպուի գրավաճառին դրուած դաշնադրութիւնը փոխել. «գրեցի զդրդածախէ մերմէ, թէ այսպէս ընթանայ ընդ մեզ. ահա երեք օր առաջ քան գրելս զայս գիր, ընդ նմա եղէ երես ընդ երես, եւ յետ բազմաց խօսակցութեանց արարաք ընդ նմա զայսպիսի դաշն (...) թէ որովհետեւ դու ոչ կամեցար առնուի մէնջ Աստուածաշունչն մեր ի 25ական դուռն եւ վաճառել ի 27 եւ կէս, ասելով թէ սուղ է. եւ մեք յուսահատեալք ի քէն սկսաք վաճառել ի 25ական դուռն. լիցի այսպէս այսուհետեւ, զի ով ոք գնիցէ ի մէնջ՝ կարիցեմք տալ նմա ի 25 դուռն, եւ դու որքան վաճառիցես ի 25 դուռն, մի դուռն քեզ լիցի (...) թէպէտ առ այս յոյժ խոթողեցաւ (...), սակայն հնազանդեցաւ»⁷¹ :

Քիչ ժամանակի մէջ ամէն դժուարութիւն կը պարզուի, ամէն զրոյց կը դադրի, «եւ որոց պիտոյ լինի, առանց հետաքրքրութեան տայ զ25 դուռուշն եւ առնու զնա»⁷² :

Վենետիկէն Պոլիս հասած Աստուածաշունչներու առաջին խումբէն օրինակ մը կը գնուի բարեպաշտէ մը, որ ընծայ կ'ընէ Երուսաղէմի առաջնորդ Գրիգոր վարդապետին, նոյն օրերուն Պոլիս գրտնուող : Գրիգոր Վրդ. սիրով կ'ընդունի, բայց երբ կը կարդայ Յիշատակարանը, ետ կը դարձնէ Աստուածաշունչը՝ ըսելով. «Այս մեզ ոչ է վայել պահել, զի գոյ ի նմա դաւանութիւն ինչ, որ մեզ ընդդէմ է»⁷³ : Ամիս մը չանցած՝ Գրիգոր Վրդ. ծածուկ կերպով դարձեալ ձեռք կը ձգէ նոյն Աստուածաշունչը⁷⁴ :

ՆՈՒԷՐ ՍՐԲՁ. ՊԱՊԻՆ

Պատմութեան մէջ շատ մը արժանաւոր անձերու իբր ընծայ տըրուած է նորատիպ Աստուածաշունչը. անոնցմէ մէկն է նաեւ Բենետիկտոս ԺԴ. Հռոմի Քահանայապետը, որու եղած նուէրը ունի իր պատրաստութիւնը, երկար մանրամասնութիւններով :

Հռոմի Հաւատոյ Տարածման Ս. Ժողովի (Propaganda Fide) քարտուղար Ֆիլիպիի Մոնթի, տեսնելով Մխիթարի Աստուածաշունչը Ծիրանաւոր Բեցցոնիքոյի մօտ, 23 Դեկտ. 1741 թուակիր նամակով կը փափաքի Մխիթարէ ունենալ օրինակ մը, խնդրելով միաժա-

71. Հ. Պօղոս Վրդ.՝ Պոլիսէն, 1 Նոյեմբ. 1736ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ :

72. Անդ :

73. Հ. Պօղոս Վրդ.՝ Պոլիսէն, 12 Դեկտ. 1736ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ :

74. «Գրեցի յայլում նուագի թէ Գրիգոր Վրդ.ն ինքեան ընծայեցեալ Աստուածաշունչն ի դրբածախէն մերմէ, յետ դարձուցեալ է. լուայ ի Տիրացու Մաղաբխայէն, նաեւ ի դրբածախէն թէ ծածկարար վերստին առեալ է» (Հ. Պօղոս՝ Պոլիսէն, 16 Յունուար 1737) :

մանակ որ նշանակուելի դիրքին պինը: Մխիթարի համար պատիւ էր տեսնելը այսքան հետաքրքրութիւն իր տպած Աստուածաշունչին նըկատմամբ, ուստի՝ փոխանակ վաճառելու, կ'ուզէ օրինակ մը նուիրել Եպիսկոպոսին, ու այդ առիթով նաեւ ուրիշ օրինակ մը ընծայել Փրովականտայի գրատան: Երկու Աստուածաշունչները կը յանձնուին Վենետիկոյ Պատրիարքին, որպէսզի ապահով կերպով հասցնէ Հռոմ, մին՝ Ֆիլիպիի, եւ միւսը՝ Փրովականտայի գրատան⁷⁵:

Մոնթի Եպ. ի 6 Յունուար 1742 թուակիր նամակէն կ'իմանանք թէ Ծիր. Բեցցոնիքոյ իր ունեցած օրինակը արդէն իսկ անցուցած է Փրովականտայի գրատան, ու այս առիթիւ կ'առաջարկէ Մխիթարի՝ Փրովականտայի գրատան ղրկուելիք օրինակը ընծայել Նորին Սըրբութիւն Բենեդիկտոս ԺԴ. Քահանայապետին, խոստանալով անձամբ ներկայացնել Քահանայապետին՝ թէ՛ Աստուածաշունչը եւ թէ՛ Մխիթարի ընծայական նամակը:

«Fui sommamente contento di ciò» («չափազանց գոհ մնացի»), կը գրէ Մխիթար Մոնթիի՝ 12 Յունուար 1742 թուակիր նամակով, ու կը ծրարէ պատրաստել փառակաղմ օրինակ մը, պատպան զինանշանով. սակայն Մոնթիի ցուցմունքին վրայ «poiche in queste cose Nostro Signore gradisce molto la semplicità» («քանի որ Մեր Տէրը այս տեսակ բաներու մէջ՝ առաւելապէս պարզութիւնը կը սիրէ»), կը զրկէ սովորական փառակաղմ եւ վայելուչ օրինակ մը:

Կ'անցնին ութը ամիսներ, եւ երկու Աստուածաշունչներուն մասին բացարձակ լռութիւն է, մինչեւ որ Մոնթի Եպ. կը խզէ լռութիւնը, իմացնելով Մխիթարի թէ դեռ չէ ստացած երկու հատորները: Մխիթար առանց ժամանակ կորսնցնելու, փութով ուրիշ երկու օրինակներ եւս կը յանձնէ նամակատուն, մտածելով որ նախորդ ղրկուածները ութը ամիս ետք կրնան վնասուած ըլլալ՝ երկար ճամբորդութենէն⁷⁶: 1742ի Սեպտ. 15 թուակիր նամակով Մոնթի Եպ. կ'իմացնէ Աստուածաշունչներուն ստացած ըլլալը, կը յայտնէ խորին շնորհակալութիւն՝ իրեն եղած նուէրին համար, որ ունեցած է հանրութենէն «applauso universale» եւ թէ «sarà di ornamento alla mia biblioteca» («իմ գրադարանիս զարդը պիտի ըլլայ»):

75. Մոնթի Եպ. ի 23 Դեկտ. 1741 թուակիր նամակին՝ Մխիթար կը պատասխանէ 30 Դեկտ. ին, խնդրելով տեղեկութիւններ Փրովականտայի գրատան նուիրուելիք հատորի ձեւակերպութիւններուն մասին, թէ արդեօք լաւադոյն է ղրկել ուղղակի գրատան՝ թէ թողովի նախագահ Ծիրանաւոր Փեդրայի:

76. Զունիք Մոնթի Եպ. ի նամակին պատճէնը, այլ լուի Մխիթարի 1 Սեպտ. 1742ին գրած պատասխանը, ուրկէ քաղած ենք այս մանրամասնութիւնները: Յաջորդաբար, Մխիթար կը հետաքրքրուի ու կ'իմանայ Վենետիկոյ Առաքելական Նուիրակէն՝ թէ երկու Աստուածաշունչներէն միայն մէկը հաւատարիմ ճամբորդի մը հետ ղրկած է Հռոմ, եւ այն ալ շատ ուշ ատեն. իսկ երկրորդ օրինակը մնացած է Վենետիկ:

Խոստումին համաձայն՝ Մոնթի Եպ. Աստուածաշունչը կը ներկայացնէ Բենեդիկտոս ԺԴ. Քահանայապետին, 22 Սեպտեմբեր թուակիր նամակով ալ կ'իմացնէ Մխիթարի իր այս բարի արարքը: Եւ ահա Ս. Ղազար կը հասնի Նոյն Քահանայապետին շնորհակալութեան դիրք⁷⁷, հետեւեալ պարունակութեամբ.

Սիրեցեալ Որդւոյդ ողջոյն եւ առաքելական օրհնութիւն.

Երէկ ընդունեցանք Հաւատաստիւ ժողովի Գերպ. Քարտուղարին ձեռնով, հայերէն Աստուածաշունչը, արժանաւոր ընծայ մը, որ Մեզի շատ հաճելի եղաւ, եւ որու համար մասնաւոր շնորհակալութիւններ կը յայտնենք: Նոյնչափ շնորհակալ ենք ձեզի եւ ձեր կրօնաւորներուն՝ այն առաքելութիւններուն համար, զոր կ'ընեն, այնքան պտղաբեր կերպով: Եւ ողջագուրելով ամենքդ հայրական գործով, կու տանք ձեզի եւ ձեր բարի կրօնաւորներուն Մեր առաքելական օրհնութիւնը:

Գրուած Հռոմ, Ս. Մարիամ Մաննորէ, Մեր Քահանայապետութեան երրորդ տարին, 22 Սեպտեմբեր 1742:

ԲԵՆԵԴԻԿՏՈՍ ԺԴ.

77. Վանքիս մանր Օրագրութիւններէն մէկը կը գրէ. «28 Սեպտ. 1742. Գիր եհասաւ Գերպ. Արքայ Հայր մեր ի Հռոմայ ի Սրբազան Պապէն Բենեդիկտոս ԺԴ. երրորդէ, յորում սիրալրական ողջագուրմամբ յայտ առնէր զուրախութիւն շնորհակալութեամբ, վասն Աստուածաշունչին առ ի մէջը ընծայելոյ նմա, ի ձեռն սէքրէթարին նորա մօնսինիօնին. եւ տայր ամենայն միաբանիցս զօրհնութիւն իւր զառաքելական. եւ մեք ընկալաք զայն ուրախութեամբ, գոհանալով զպարգեւատու Տեառնէ, որ արժանի արար զմեզ այնմ շնորհի: Եւ էր Աստուածաշունչն փառազարդ կազմեալ, արծաթի կոճակօք»: Իսկ Քահանայապետին գրած նամակին պատճէնը հետեւեալն է.

BENEDICTUS P. P. XIV

Dilecte Fili, Salutem et Apostolicam Benedictionem,

Ieri ricevemmo per le mani di Monsignore Segretario di Propaganda il degno regalo da Noi sommamente gradito della Bibbia Armena, e le ne rendiamo distintissime grazie. Uguali sono le altre che rendiamo a Lei, ed a tutti i suoi monaci per le sacre Missioni, che con tanto frutto vanno facendo; ed abbracciandoli tutti questi con paterno affetto, diamo a Lei, ed a tutti i suoi buoni monaci l'Apostolica Benedizione.

Datum Romae, apud S. Mariam Majorem
Die 22 Septembris 1742
Pontificatus Nostri anno tertio

* * *

1742 տարուան վերջին ամիսներուն՝ Հոռոմ կը գտնենք Աբրահամ Պետրոս Արծիւեան, որ Բենեդիկտոս ԺԴ. Քահանայապետէն կ'ընդունի պատրիարքական պալիումը: Միաբանութեան մտերիմ եւ հոգեւոր եղբայր Յովհաննէս Պատկերահան՝ օրը օրին Մխիթարի կը հաղորդէ Հոռոմի մէջ կատարուած հանդիսութիւնները: Այդ նամակներէն կ'իմանանք թէ երբ նորընտիր Պատրիարքը կը ներկայանայ Քահանայապետին՝ յայտնելու իր շնորհակալութիւնները, իբր նուէր կ'ընդունի եկեղեցական զգեստներ, խաչ եւ մատանի, արեւելեան լեզուով գիրքեր «եւ հրամանուցդ յղեցեալ Աստուածաշունչներուն մէկն»⁷⁸:

Արծիւեան Պատրիարք, եթէ արդէն իսկ նախապէս կարդացած չէր Աստուածաշունչին Յիշատակարանը, այդ առիթով կը կարդայ ու կ'իմանայ թէ ինչ եղած է Մխիթարի դերը աստուածային այդ մատենին հրատարակութեան գործին մէջ:

1743ի Յունուար 6ին, Փրոփականտայի վարժարանին տօնն ըլլալով, ճաշկերոյթէն ետք, Մոնթի եւ Ասէմանի Եպիսկոպոսները խօսակցութիւն մը կ'ունենան Աստուածաշունչին մասին, ի ներկայութեան Արծիւեանի. «քանզի ասած են նոյն մոնսինեօր Մոնդիի» թէ Աստուածաշունչն տարբերութիւն ունի Մսրրտամա Աստուածաշունչէն. եւ Պատրիարքն ճարտարաբար պատասխանելով նոյն մոնսինեօր Մոնդիին եւ անդ եղելոց, ոչ միայն ոչնչացոյց զկարծիքն նոցին, այլ եցոյց նոցա թէ որչափ ջանիւ եւ աշխատութեամբ, ներկայութեամբ եօթն լեզուով Աստուածաշունչի սրբադրեցեալ է եւ ուղիղեալ ամենայն սղալանաց»⁷⁹:

* * *

Մխիթար Աբրահամ Աստուածաշունչին մասին Մայրավանքիս դիւանէն քաղուած ծանօթութիւնները փակելէ ետք, կ'ուզենք յիշել արդի դարու գրիչներէն ալ նմոյշ մը, պարզապէս ցոյց տալու համար թէ դեռ այսօր ալ Մխիթարի հրատարակած Աստուածաշունչը կը պահէ իր բարձրութիւնը, ըլլայ իր պարունակութեամբ, ըլլայ իր գեղարուեստական սքանչելի արժէքով:

78. Յովհաննէս Պատկերահան՝ Հոռոմէն, 22 Դեկտ. 1742ին, առ Մխիթար Աբրայ, վենետիկ:

79. Յովհաննէս Պատկերահան՝ Հոռոմէն, 12 Յունուար 1742ին, առ Մխիթար Աբրայ, վենետիկ:

Լէօ խօսելով Մխիթարի Աստուածաշունչին մասին, առանց ծանրանալու եւ նկատի առնելու անոր վրայ եղած հսկայ եւ ծանր աշխատանքը, անդրադառնալով միայն արտաքին վայելչութեան վրայ՝ կը զմայլի ու կը գրէ. «Դա մի հսկայ, հիանալի գործ էր. մի տպագրութիւն, որի նմանը մեր մէջ չէր եղած... մինչեւ այժմ էլ մեզանում մեծ հռչակ է վայելում Աբրայի Աստուածաշունչը»⁸⁰:

Բ.

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻՆ ՄԱՏԹԵԻ

(Տպ. վենետիկ, 1737-1739)

Մատթէի Աւետարանին մեկնութեան ծագումը, Մխիթարը ինքը կը մատնանշէ նոյն գիրքին յառաջաբանին մէջ գրելով. «Յառաջ քան զութուտասան ամս՝ ստիպեալ յոմանց բարեսիրաց, յանձն առի, յուսալով ի շնորհս Տեառն, ձեռնամուխ լինիլ առ այս գործ. եւ սկիզբն արարեալ մեկնեցի զսուրբ Աւետարանս զայս որ ըստ Մատթէոսի՝ մինչեւ ցտասներորդ գլուխն: Եւ մինչ մեծաւ տենչմամբ ջանայի յառաջ ընթանալ՝ վերածամանեցին ոմանք գործք հարկաւորք, որք այնպէս պարաւանդեցին զանձն իմ, մինչ զի ոչ կարացի ի բաց թողուլ զայնս՝ առ ի ոչ խափանել զսկսեալ գործս... այսպէս զութուտասան ամս խափանեալ մնաց գործս այս զոր սկսայ, եւ յամին Տեառն 1736 հազիւ կարացի վերստին ձեռնամուխ լինել»:

ՅՕՐԻՆՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Գիրքին յառաջաբանը գրուած է 1737ին, ու 18 տարի ետ երթալով կը հասնինք 1719, երբ Մխիթար նոր ստացած էր Ս. Ղազար կղզին (1717), դացած էր Հոռոմ (Մայիս-Դեկտ. 1718) ու դառնալով նուիրուած էր վանքին շինարարական գործերուն: Այս հոգերուն մէջ շարադրած է առաջին տասը գլուխները (տպ. էջ 1-222), եւ ապա այլազան գործերու պատճառով՝ ընդհատած է մեկնութեան գործը:

1726ին էրգրումցի Հ. Յակոբ Ս. Ղազարէն կը մեկնի Արեւելք, իր հետ տանելով Մատթէի Աւետարանի առաջին տասը գլուխներու մեկնութիւնը: Տրապիզոն հասնելով՝ հաւատացեալներուն կը կարդայ

80. Լէօ, Հայկական տպագրութեան պատմութիւն, Հտ. Բ, Թիֆլիս 1902, էջ 212:

1. «Մեկնութիւն Սրբոյ Աւետարանի Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի որ ըստ Մատթէոսի», տպ. վենետիկ 1737, «Բան առ ըմբերցօղս», սիւն Ա.:

ունեցածը, որոնք խանդավառուած նիւթին հոգեւոր իմաստներէն, կը դրեն Մխիթարի խնդրելով որ փութացնէ գիրքին տպագրութիւնը. «Յոյժ ուրախութիւն եւ բերկրութիւն եղեւ սրտից մերոց՝ երբ ընթերցաք Աւետարանի մեկնիչն, զի Հայր Յակոբն ունէր ընդ իւր, զորս գրեալ էր ի մենաստանն ձեր, այսինքն Մատթէոս Աւետարանի կատարելապէս մեկնութիւնն. թէպէտ կարգացինք բոլորն, երբ զնալոյ եղեւ՝ տարաւ ընդ իւր, եղեւ մեծ տրամութիւն սրտից մերոց, զի զրկեցանք ի քաղցրութենէ նորին. վասն որոյ առ ոտս անկեալ խնդրեմ ի գթութենէ քուժմէ, զի մի հնար առնել սորա վասն ըստամբայ տալոյ, քանզի որպէս ցանկայ եղջուր ի աղբերս ջուրց, այնպէս ցանկայ սիրտ մեր ի աղբերէ ջրոյս, այսինքն՝ ի մեկնութեան Աւետարանիս, զի ոչ ուրեք տեսաք այնպիսի քաղցրահամ մեկնիչ»²:

1719-1920 եւ յաջորդ տարիներու ընթացքին Մխիթարի գրած նամակներուն մէջ չենք գտներ որեւէ ակնարկ այս ուղղութեամբ. առաջին անգամ 1734ի Դեկտ. 20ին գրած նամակի մը մէջ է որ կը խօսի այս մասին, երբ Աստուածաշունչի տպագրութիւնը հասած էր մինչեւ Նոր Կտակարան ու ապա ընդհատուած, ձմեռուան ցուրտին եւ տպագրատուն երթեւեկութեան դժուարութեան պատճառով. «Եթէ Տէր տայցէ զառողջ կեանս, Մատթէոս զլիսոյ մնացեալ մեկնութիւնն թերեւս ի ձմեռանս եղերիցի, վասնզի Յունվարի հնգետասան ձեռն արկանելոց եմ ի նա, զի կարգն գործոյս զայս առաջնորդէ»³: Իրապէս ալ գրած ծրագիրին համաձայն, 1735ի Յունուար 13ին կը սկսի գործի: Նոյն թուականի փոքր ժամանակագրութեան մը մէջ կը կարգանք. «Սկիզբն արար մեկնել Գերյարգելին զՄատթէոս ի Ժ. զլիսոյն եւ ի 22 համարոյն, ուր հասեալ էր»: Երկու ամիս կ'աշխատի անընդհատ ու կը գրէ երեսուն պրակ. Մարտի կէսին դարձեալ կը ստիպուի ընդհատել. «Ի սաստիկ զրազանացս եւ ի մտածութեանց լռեցի ի գրելոյ զմեկնութիւն Մատթէոսի... այժմ երեսուն եւ հինգ օր եղեւ զի ոչ կարացի վերստին առնուլ ի ձեռք»⁴: Յաջորդաբար գործը դարձեալ կը սկսի շարունակել, ու 1736ի Փետրուարին կը գրէ. «այժմ ի իննեւտասն զլուս եհաս, եւ վաթսուն տապաղայ բան գրեալ եմ, եւ մնացեալն եւս լինի աւելի քան զվաթսուն տապաղայ. եթէ Տէր կամեսցի՝ մինչեւ ի Զատիկ եւ կամ Համբարձում եղերի»⁵:

Մխիթար իր գրած նամակներուն մէջ կու տայ իր աշակերտներուն շատ մը մանրամասնութիւններ, նկարագրելով գրեթէ օրը օրին՝ թէ գործին ո՞ր մասը հասած է. այսպէս՝ միշտ 1736ին.

2. Յոհան Աբրահամեան՝ Տրապիզոնէն, 10 Ապրիլ 1731ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

3. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 20 Դեկտ. 1734ին, առ Հ. Թոմաս, Պոլիս:

4. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 23 Ապրիլ 1735ին, առ Հ. Եղիա, Պելլրատ:

5. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 1 Փետր. 1736ին, առ Հ. Թոմաս, Պոլիս:

Փետր. 25ին. «հասեալ է այժմ ի 21 զլուս, եւ եթէ Տէր յաջողեսցէ, թերեւս մինչեւ ի Հոգեգալուստ եղերիցեմ. աւելի քան զհարիւր տապաղայ լինի»:

Յունիս 18ին. «մեկնութիւն Աւետարանին ի ձմեռանս եղերի եւ ի դարնան տպագրի»:

Սեպտ. 24ին, «զմեկնութիւն Աւետարանին ի քսանեւհինգ զլուսն հասեալ եմ այժմ (տպ. էջ 651), ունիմ զջան եղերել յայսմիկ ձմեռան»:

Զրազումներու բազմութիւնը արդեւ կ'ըլլան Մխիթարի՝ լիովին իրագործելու իր ծրագիրը. նախ մտադրած էր գործը աւարտել 1736ի Զատիկին, կը յետաձգուի Հոգեգալուստին, եւ հուսկ՝ յաջորդաբար 1736-7ի ձմեռը, որու ընթացքին անտարակոյս պէտք է աւարտած ըլլայ, որովհետեւ 1737ի դարնան կը խորհի յանձնել տպագրութեան:

ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ

Տպագրութեան մանրամասնութիւնները տալէ առաջ՝ հարկ է պահ մը անդրադառնալ գործին պատրաստութեան աշխատանքներուն:

Ինչպէս տեսանք Աստուածաշունչի տպագրութենէն առաջ, Մխիթար 1732ին հրապարակ հանեց Աւետարան մը, «իբրեւ զառհաւատչեայ տպագրութեան Աստուածաշունչին... սա (Աւետարանս) պարտի լինիլ մեզ որպէս օրինակ, զի տպագրողն ըստ ամենայնի նման սին պայծառազոյն տպիցէ»⁶: Նոյնը եւ աւելին կ'ընէ Մատթէի մեկնութեան համար, որովհետեւ երկար տարիներու յոգնութիւն արժած էր, եւ սրտին ամէնէն մօտիկ հատորն էր որ լոյս պիտի տեսնէր: 1736ին տպագրուած Մեկնութիւն գրոց Ժողովողին հրապարակ հանած էր իբր «առհաւատչեայ» Աւետարանի մեկնութեան. սակայն եթէ գործածելու ըլլար նոյն գիրերը՝ Աւետարանի մեկնութիւնը պիտի ստանար կրկին ստուարութիւն, ինչ որ մեծ անպատեհութիւն էր թէ՛ տպագրական տեսակէտով եւ թէ՛ մանաւանդ երկհատոր գիրքին Մատթէի համար. եթէ օգտագործէր Առաքիճութեան եւ Մովսէսի համար գործածուած գիրերը, չափազանց մանրատառ ըլլալով՝ աւելի մեծ անպատեհութիւններու առջեւ պիտի դնէին զինք: Այս կացութեան մէջ՝ կը մտածէ ձուլել տալ միջակ մեծութեամբ նոր գիրեր, յատկապէս Աւետարանի մեկնութեան տպագրութեան համար:

Մայրավանքիս մանր ժամանակագրութիւններուն մէջ կը կարգանք. «1737 Ապրիլի 10, դրածոյն սկսաւ փորագրել զնորոգ գիրն, որ է ի մէջ միջակ եւ փոքր գրոյն, եւ օր ըստ օրէ զփորագրեալն ձուլել յարճիճս»: Ուրիշ օրինակ մը, աւելի մանրամասնելով, նոյն թը-

6. «Գիրք սրբոյ Աւետարանի Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի», տպ. Վենետիկ 1732, «Բան առ ընթերցողս», էջ 3:

ւականին տակ կը գրէ. «Գրաճոյլ ոմն Պաթիստայ անուն, ծախիւք մերովք զնորոգ բոլորգիր, որ է ի մէջ միջակ եւ փոքր գրոյ, հանդերձ նօտրիւն, զորս բովանդակ փորեաց եւ ձուլեաց ամիսս 8»: Մանր ու առձեռն այս յիշատակարանները անցած են յաջորդաբար Միաբանութեանս պաշտօնական ժամանակագրութեան մէջ, իբր մեծդի եղելութիւն: Հ. Մատթէոս Նւղոկիացի, համադրելով այլ եւ այլ ծանօթութիւններ եւս, կու տայ մեղի ընդհանուր պատկերը՝ հետեւեալ կերպով. «Յամի յայսմիկ (1737) գերայարգոյ Աբբայ Հայր մեր ետ դրօշել զպողոժատիկ նշանադիծս տառից ի տպագրութիւն, մանրագոյնս քան զմիջասահման նշանադիծսն եւ վերագոյն քան զյետին մանրագիրսն, զոր ունէաք կանխաւ: Քանզի զՄեկնութիւն Մատթէոսի աւրք Աւետարանին, զոր արարեալ էր, ի տպագրութիւն տալ կամէր: Եւ զի ոչ էին նմա կամք յետին մանր գրովք կամ միջասահմանօքն տպագրել, զի մի՛ յաղագս խոչորութեան գրոց՝ կարի իմն թանձր եւ մեծ քան զպատշաճն եղիցի կաղմութիւն մատենին, եւ մի՛ յաղագս յետին մանրութեան տառիցն՝ անվերծանելի նուազատեսից լիցի մատենն գլխովին: Վասն այնորիկ զսոյն չափ գրոյն ընտրեաց նոր դրօշել, իբր ոչ եթէ միայն ի պէտս մատենիս այսորիկ, այլ եւ առ բազում հոգեւոր մատենից տպագրութիւնն պիտանի լինելոյ աղաքաւ ետ դրօշել զայս նոր նշանադիծս: Եւ իբրեւ կատարեցան դրօշուածքն պողոժատիկ տառիցն, ետ հարուլ զնոսա ի պղնձի հատուածս զաղափարս լինիլ, եւ ձուլել նոքօք տառս կապարի, եւ այնպէս կարգեաց զնոսա ի գործ տպագրութեան Մեկնութեան Աւետարանի սրբոյն Մատթէոսի»⁷:

Յիշատակուած մանր եւ մայր ժամանակագրութեան մէջ նոր գիրերու պատարասութեան թուականը նշանակուած է 1737. սակայն, Մխիթար Աբբաօր նամակներէն մէկուն մէջ, գրուած 24 Սեպտ. 1736ին, կայ արդէն ակնարկ մը նոր գիրերու պատարասութեան: Խօսելով Մեկնութեան տպագրութեան մասին՝ կ'ըսէ. «առ այս՝ մերոյ մանր գրոց զարճիծսն ձուլել ետու եւ պատրաստեցի, եւ վասն փորձի կամիմ նախ այնու գրով զԹովմա Գեմքեցի տպել տալ, եւ ապա յետոյ այնու զՄեկնութիւն Աւետարանի տալ տպել»⁸:

Տարակոյսը ամբողջովին կը փարատի՝ երբ աչքէ անցնենք Մխիթարի առձեռն հաշուեղիրքը, որմէ յստակ կը տեսնուի որ 1736ի Սեպտեմբերին արդէն իսկ պատրաստ էին նորաճոյլ գիրերը, ընդամէնը 178.000 հատ, որովհետեւ Մխիթար կը նշէ. «Գիր թափողին՝ վասն ձուլման մերոյ փոքր գրոյն, որոյ թիւն եղեւ 178.000 ետու լիւրէ 1.068. նաեւ ետու վասն նոր մօր եւ փօլցօնի՝ 10 լիւրէ»: Այս մեծ

7. Ժամանակագրութիւն վաղաց, հտ. Բ, էջ 391:

8. Մխիթար Աբբայ՝ Վեհափետ, 24 Սեպտ. 1736ին, առ Հ. Թոմաս, Պոլիս:

չարժումէն ետք՝ յաջորդաբար կատարուած են նոր յաւելումներ ալ. այսպէս նոյն հաշուեղիրքին մէջ, 1737ի Յուլիս ամսուն կը կարդանք. «Ճիտաթօռին ետու վասն փորելոյն զտառսն՝ 88 լիւրէ», «Ճիտաթօռին մինչեւ ցարդ՝ 1.240 լիւրէ». «(1737 Նոյմբ.) վասն 2.200 գրոյ եւ վասն 6.000 ծաղկանց ձուլման՝ ետու 63 լիւրէ», եւ վերջապէս 1737ի Դեկտեմբերին «վասն 12.000 գրոյն՝ 15 լիւրէ, արճիճն իւրն էր, եւ զի եօթն ութն հազար ոչճիսթոս գիր էին, էառ վասն այնց 7 լիւրէ եւս»:

Միջակադիր նորաճոյլ գիրերով շատ հաւանաբար Մխիթար սկըսած է պատրաստել Թովմա Գեմքեցիի գիրքը. սակայն 1737ին լոյս տեսած Գեմքեցիի հատորը ոչ թէ նորաճոյլ գիրերով է, այլ Աստուածաշունչի համար գործածուած Ամադերտամի տառերով. ուրեմն, Մխիթար փորձած է ու տեսած թէ Գեմքեցիի գիրքին համար անյարմար են նորաճոյլ տառերը, ուստի հրաժարած է իր դադափարէն: Գործնականին մէջ, սակայն, կրնանք ըսել թէ Մխիթար հասած է իր նպատակին, նոր գիրերը ամենայարմար դատելով Աւետարանի Մեկնութեան տպագրութեան համար:

Տպագրութեան հեռաւոր պատրաստութիւնը տեսնելէ ետք, որիչ բան չէր մնար՝ եթէ ոչ անցնիլ գործի: Ս. Ղազարի դիւանին մէջ պահուած է Մխիթարի եւ Անտոն Պորթոլիի համաձայնագրութեան սեւագիր եւ բնագիր օրինակները, որոնց խաւերէն օրինակը կու տանք ստորեւ,⁹ հոս ղենելով անոր ազատ թարգմանութիւնը.

9. Այս է դաշնագրին խաւերէն բնագիրը.

«A di 12 Settembre 1737

Con la presente e privata scrittura, che vale come se fosse fatta per mano di Pubblico Notaro, resta accordato e stabilito con il Rev.mo P. Abbate de' Monaci Armeni, abitanti nell'Isola di S. Lazaro, il Sig. Antonio Bortoli, di stampare il libro intitolato spiegazione dell'Evangeliio di S. Matteo in Armeno, in quarto, et in carta di Leon, copie numero mille, con caratteri di Sua Rev.ma Paternità nuovamente tagliati, che sono più piccoli del carattere della Bibbia sacra Armena, simile alla mostra datagli in una pagina stampata. E come il carattere è sua, così anche la carta è sua; ma tutte le altre rimanenti spese sono del Sig. Bortoli.

Circa la composizione e la stampatura del torcolo, il Sig. Bortoli si promette di usare ogni diligenza, e con mazi nuovi, e buoni panni; e che sia stampata simile come la Bibbia sacra; e il prezzo suo deve essere a lire 23 al foglio, stampandone mille; ma se si stamperà mille e cinquecento, ha da essere lire 28. E lo stampare o non stampare nella stagione dell'inverno, sia nell'arbitrio del P. Abbate sudetto, ma lo stampatore sia obbligato di continuarlo, quando esso vorrà.

E la presente sia sottoscritta da ambe le parti, etc.

Antonio Bortoli affermo quanto di sopras.

«12՝ Սեպտեմբեր 1737

Ներկայ առանձնական գրութեամբ, որ համադր է պաշտօնական նօտարի մը ձեռքով գրածին, Տիար Անտոն Պորթուլի կը համաձայնի Հայ կրօնաւորներու Արդոյ Աբբայ Հօր հետ, որ կը բնակի Ս. Ղազար կղզին, տպել հայերէն գիրքը՝ որ կը կոչուի Մեկնութիւն Սուրբ Մատթէոսի Աւետարանին. քառածալ, «լէոնէ» կոչուած թուղթի վըրայ, հազար օրինակ, նորաձոյ տառերով, որոնք պատրաստուած են Արդոյ Աբբայ Հօրմէն, որոնք աւելի փոքր են քան հայերէն Ս. Գիրքի գիրքերը, նման՝ տպագրուած էջին, որ իբր նմոյշ տրուած է իրեն: Իրեն կը պատկանին գիրքերը, նոյնպէս նաեւ թուղթը, բայց մնացած բոլոր ծախսերը Տիար Պորթուլիի վրայ են:

Նկատմամբ էջաւորումին, մամուլով տպագրութեան, Տիար Պորթուլի կը խոստանայ կատարել մեծագոյն ջանասիրութեամբ, գործածելով նոր եւ յարմարագոյն միջոցներ, եւ որ պիտի տպագրուի յար եւ նման Ս. Գիրքին: Գինը պիտի ըլլայ հազար օրինակի համար՝ 23 լիր, իւրաքանչիւր պրակին. բայց եթէ տպագրելու ըլլայ հազար հինգհարիւր օրինակ՝ 28 լիր, իւրաքանչիւր պրակին: Ձմեռ եղանակին տպելը կամ ոչ՝ թողուած է վերոյիշեալ Աբբայ Հօր կամքին, սակայն տպագրիչը պարտաւոր է շարունակել միշտ՝ երբ Աբբայ Հայրը ուզէ:

Ներկայս թող ստորագրուի երկու կողմերէն.

Անտոն Պորթուլի, կը հաստատեմ վերեւ գրուածը
(կը պակսի Մխիթար Աբբա հօր ստորագրութիւնը):

ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ

Այնուհետեւ կը սկսի տպագրութիւնը, գիրքին ճակատին վրայ ունենալով իբր սկսելու թուական «Յամի Տեառն 1737 Սեպտ.ի 18»: Դեկտ. 7ին հասած ենք էջ 177¹⁰, շարաթ մը ետք էջ 201¹¹, 1738ի Յունուար 25ին՝ էջ 265¹², Մարտ 22ին կը տպագրուի խե պրակը, որ կը համապատասխանէ 353 էջին:

6

10. «Ձմեկնութիւն Աւետարանին տպել սկսաք, քսան եւ երեք տետրն եհաս տպագրութիւնն» (7 Դեկտ. 1737, առ Հ. Միքայէլ, Պելկրատ):
11. «Ձտպումն սկսաւ ի Սեպտեմբերի, եւ մինչեւ ցարդ քսան եւ վեց տապաղայն տպեցեալ է եւ շարունակաբար գնա» (20 Դեկտ. 1737, առ Հ. Միքայէլ, Պելկրատ):
12. «Տպագրութիւն Մեկնութեան ի 34 տապաղայն եհաս» (25 Յունուար 1738, առ Հ. Միքայէլ, Պելկրատ): Յաջորդաբար, փետրուարին, Մխիթար կը գրէ Հ. Միքայէլի. «տպագրութիւն ի քառասուն տետրն եհաս», որ կը համապատասխանէ տպագրութեան 313րդ էջին:

Գործին մէկ երրորդը տպագրուած է. Մխիթար անձամբ եւ իր աշակերտներու օգնութեամբ կը կատարէ սրբագրութիւնները: Միաժամանակ Մխիթար ձեռնարկած է Ս. Ղազարի մէջ նոր շինութիւններու. հիմերէն կը քարձրանայ հարաւային թեւը, ապա սեղանատունն ու անոր վրայի Գրադարանը: Մխիթար 62 տարեկան է. «Ջրաղմունք իմ յոյժ բազմապատկեցաւ», կը գրէ նամակի մը մէջ¹³, որովհետեւ բացի Միաբանութեան եւ տպագրութեան հոգեբէն, վանք կը բնակին 22 գործաւորներ, «որոց բնակիցն զտեղի եւ զանկողին տուեալք եմք»¹⁴: Տարիքը ու բազմատեսակ զբաղումները կը մաշեցնեն զինք. «ես որ միշտ գրեթէ տկար էի, այժմ ծանրագոյնեղ զբաղմունք շինուածոց այնպէս շրջապատեալ զինեւ, մինչ զի եւ զժամանակ զգալոյ զտկարութիւնս եւ հեծեծելոյ ոչ ունիմ»¹⁵. եւ այլուր՝ թէ «զբաղմունք իմ մեծագոյնեղք են ի գլուխ իմ, զի զամենայն տեսակ նիւթոյ ի պատրաստի ունիլն դժուարին է»¹⁶:

1738ի Մայիսին՝ տպագրութիւնը կը հասնի գրեթէ կէսին¹⁷. երկու ամիս ետք, երբ կը հասնի 617 էջը (Մտ. գլ. Իդ. 5), «գրաշարն մեր Ֆրանչիսկոն հիւանդացաւ, եւ յետ երից աւուրս փոխեցաւ յաստեացա, եւ որդի նորա Հերոնիմոս շարելով աւարտեաց»¹⁸: Բնականաբար այս փոփոխութիւնը կը դանդաղեցնէր գործը, որովհետեւ նոր գրաշարը անվարժ ըլլալով՝ շատ սխալներ կ'ընէր. «այնուհետեւ սըրբագրութեան բեռն ծանրանայ ի վերայ մեր. եթէ ոչ էր մեռեալ Ֆրանչիսկոն, մինչեւ ի Հոկտեմբեր եղերիւր, բայց այժմ հաղիւ մինչեւ ի Մնունդ եղերի»¹⁹:

Նախատեսածին համաձայն՝ 1738ի Դեկտեմբեր ամսուն կ'աւարտի գիրքին տպագրութիւնը, 1500 տպաքանակով: Գիրքը ունի 964 երկսիւն էջեր, գեղարուեստական գեղեցիկ ճակատ մը, մեծագիր նըկար մը՝ սուրբ Մատթէոս Աւետարանիչին, երկուքն ալ պղնձատիպ, որոնց համար եղած է յատուկ ծախս. «վասն ֆուոնթօսիչիօի եւ վասն պատկերի սրբոյն Մատթէոսի. երկուքն փորոզէքի ետու 8 ոսկի, որ առնէ 176 լիրէ»²⁰: Յաջորդ երկու ամիսներուն (Յունւ. փետր. 1739) կը պատրաստուի ու կը տպուի նիւթի ցանկը՝ այբուբենի կարգով (էջ 965-1012): Գործնականին մէջ, գիրքին տպագրու-

13. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, փետրուար 1738ին, առ Հ. Միքայէլ, Պելկրատ:
14. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 22 Մարտ 1738ին, առ Հ. Միքայէլ, Պելկրատ:
15. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 12 Ապրիլ 1738ին, առ Հ. Միքայէլ, Պելկրատ:
16. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 7 Յունիս 1738ին, առ Հ. Միքայէլ, Պելկրատ:
17. «Տպագրութիւնն հասեալ է ի կէսն, այսինքն վաթսուն տապաղայն տպագրեալ է. այնքան եւս մնայ տպագրելի, եւ յուսմք մինչեւ ի Նոյեմբեր եղերի» (23 Մայիս 1738ին, առ Խաչիկ Յակոբեան, Պասրայ):
18. Մանր ժամանակագրութիւն, 24 Յուլիս 1738:
19. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 9 Օգոստ. 1738ին, առ Հ. Միքայէլ, Պելկրատ:
20. Հաշուեցիրք Մխիթարայ, Օգոստ. 1738:

Աւետարանի մեկնութեան նախօրեակին, նոյն պատրիարքը «ի յատենի սուրբ Գէորգայ Ժամուն, յետ այլոց քարոզութեանց ասացեալ է զայս. Աստուած հաստատ պահեսցէ զաթոռ Հայր Աբբային, զի գրեամբք լցոյց զազգն մեր եւ փոքր լուսաւորիչ եղեւ ազգին մերոյ»²⁷: Հ. Թումաս լաւ ըմբռնած էր Պատրիարքին հոգեբանութիւնը, այնպէս որ շատ գեղեցիկ կերպով կը պատկերացնէ գրելով. «(Պատրիարքն Կոլոտ) մոլեալ է ունելոյ զբազմազան գրեանս, վասն այսորիկ զՏէր Ղուկասն ինքեան թարգմանիչս արարեալ է, եւ տալով թարգմանել նմա զբազում գրեանս՝ վատնէ հոլով դրամս ի պատճառս նորանոր գրոց. եւ սակս այսորիկ լսեմ թէ որքան նոր գրեանք տպագրեալ յէջք այսր, օրհնէ եւ գովէ զձեզ ասելով՝ թէ մեր ազգին կրկին լուսաւորիչ եղեւ Աբբայ Հայրն Մխիթար»²⁸:

Մատթէի Աւետարանի Մեկնութիւնը գեռ Պոլիս չհասած, հասած էր անոր համբաւը, այնպէս որ շատ մը ազգայիններ կը սպասէին անոր Ժամանակին: Սպասողներուն մէջ է նաեւ Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքը, որ «նախ քան զհանելն մեր զսնտուկն գրեանց՝ քանիցս քանի անգամ յղեաց մարդ առ ի առնուլ զՄեկնութիւն Մատթէոսի Աւետարանին, եւ ոչ միայն նա, այլ եւ այլ բազումք»²⁹: Մխիթար արդէն ինքն իր կողմէ մտածած էր օրինակ մը հասցնել Սրբոյ Պատրիարքին, ու իր պատուէրին վրայ՝ Պոլիս գտնուող Մխիթարեան Հ. Պօղոս, փառակազմ օրինակ մը կը յանձնէ գրավաճառ Սահաթճի Պետրոսի, որպէսզի յանձնէ Պատրիարք Հօր: Մայրավանքի մեր գիւղանին մէջ չունինք նամակ Կոլոտի ստորագրութեամբ, իմանալու համար իր տպաւորութիւնները: Հ. Մ. Չամչեան իր Պատմութեան երրորդ հատորին մէջ կու տայ մեզի այս ուղղութեամբ մանրամասնութիւն մը, որու աղբիւրը ըլլայ գուցէ ի լրոյ. «տեսեալ սորա (Կոլոտի) եւ զընդարձակ Մեկնութիւնն Մատթէի, լցաւ ուրախութեամբ եւ գովեաց զնոյն ի քարոզի իւրում ի մէջ եկեղեցւոյ յասելն. Լոյս մեծ ծագեաց այսօր եկեղեցւոյս Հայոց, քանձ տուաւ յԱստուծոյ գիրքս այս»³⁰: Նման վկայութիւն մը կը հասնի Պոլիսէն, Հ. Պօղոսէ, որ 29 Յունուար 1740ին կը գրէ Մխիթարի. «Լուայ յումեմնէ թէ ասացեալ իցէ Պատրիարքն Հայոց (Կոլոտ) թէ զ25 քսակ դրամ վատնեցի վասն գրեանց, բայց ի գալ Մեկնութեան Մատթէոսի Աւետարանին, չիք տեղի զնացեալ եղեւ. եւ այլք վարդապետք նորին (Կոլոտի) ասացեալ են Աբրահամին մերոյ. Եթէ որ ոք ոչ դաւանեսցի ի միջի եղեալ բանսն Մեկնութեան Մատթէոսի Աւետարանին, այնպիսին ոչ կարիցէ ունիլ զիրկութիւն»:

27. Հ. Պօղոս՝ Պոլիսէն, 1 փետր. 1736ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

28. Հ. Թումաս՝ Պոլիսէն, 1 Օգոստ. 1738ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

29. Հ. Պօղոս՝ Պոլիսէն, 15 Սեպտ. 1739ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

30. ՉԱՄՉԵԱՆ Հ. Մ., Պատմութիւն Հայոց, տպ. Վենետիկ, 1784, հտ. Գ, էջ 775:

Այնուհետեւ Վենետիկէն սնտուկներով կը մեկնին գիրքերը, ցըրուելու համար Ժողովուրդին մէջ, տանելու համար անոնց Մխիթարի հոգիէն բխած քարոզներն ու ճառագայթները: Առաքելութիւն մը կատարելու համար է որ Մխիթար, իր ահաւոր զբաղումներուն մէջ, ձեռնարկած էր այս գործին. իր սիրելի ազգին լուսաւորութեան սըրբազան գործը առաջ մղելու համար էր՝ որ յանձն առած էր այսքան աշխատանք, ու վախճալով որ դրամը արդէլք հանգիստանայ իր գերազոյն նպատակին, գիրքերը ճամբայ հանելէ առաջ՝ կը նշանակէ անոնց գինը. «վեց վեց դուրուշ պարտի ծախիլ եւ ոչ աւելի»³¹:

Սկզբնական շրջանին՝ բաւական մեծ թափով կը ծախուի գիրքը. առաջին առաքումին սնտուկը չենք գիտեր թէ քանի՞ գիրք կը պարունակէր, որոնք Պոլսոյ մէջ կը սպառին շուտով, ու Հ. Պօղոս տեսնելով խնդրողներու բազմութիւնը, 1740 Մայիս 24 թուակիր նամաւով կը խնդրէ 50 օրինակ եւս. եւ երբ կ'ուշանան գիրքերը, երկուամիս ետք, Յունիս 28ին, դարձեալ կը յիշեցնէ Աբբահօր թէ «Աւետարանի մեկնիչ ոչ մնաց»:

Իզմիրի մէջ Մխիթարի գիրքերը վաճառող Անդրէաս, 1742ի Յունուար 24ին կը գրէ Մխիթարի. «Նոր կտակարան, Աւետարանի Մեկնիչ շատ ուղեւ... շատ ուղարկես», ու երբ պատերազմը վրայ կը հասնի ու Ժողովուրդը կը դադրի գիրք գնելէ, «հիշ գիրք չի ծախիր - կ'ըսէ - միայն չորս Աւետարանի Մեկնիչ ծախեցի»³²:

Գ.

ԲԱՌԳԻՐՔ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԼԵԶՈՒԻ

(Տպ. Վենետիկ, 1744-1749)

Մխիթար իր ամբողջ արտաքին գործունէութեան ընթացքին՝ եւ թէ մեզի ձգած ըլլար միայն իր Հայկազեան բառարանը, անփոխարինելի ծառայութիւն մը մատուցած պիտի ըլլար մեր Ազգին. իր բազմատեսակ գործերուն եւ զբաղումներուն մէջ, ըլլան անոնք դաստիարակչական, շինարարական կամ դրական, հանրութեան ներկայացնելով այս կոթողային հատորը՝ ան կը յայտնէ իր բացառիկ հանճարը: Իսկ երբ քննելու ըլլանք միայն արտաքին պարագաները, անտարակոյս պիտի անմահացնենք մեր հոգիին խորը՝ լուսաւոր գէմքը՝ մեծն Մխիթարի:

31. Հ. Պետրոս՝ Պոլիսէն, 26 Մայիս 1739ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

32. Անդրէաս՝ Իզմիրէն, 19 Օգոստ. 1742ին, առ Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ:

«Բամ առ ընթերցողս»ին մէջ բացատրուած է շատ բան. այսպէս՝ բառերը յօրինելու իր շարժառիթները, օգտագործած աղբիւրները, կրած նեղութիւնները եւ այլ պարագաներ, որոնց վրայ ծանրանալ աւելորդ կը համարինք:

«Թէ Ղինչ է կաղմել զբառերը, ոչ ոք գիտէ, բայց միայն նա՝ որ յօրինեալ իցէ երբեք զնոյն», կը պատգամէ Մխիթար. եւ մենք առիթ առած այս տողերը՝ պիտի ուզենք մանրամասնել իր միտքը:

ՍԿԻՋՐ ԵՒ ՀԱՆԳՐՈՒԱՆՆԵՐ

Հ. Մատթէոս Եւդոկիացի, Մխիթարի առաջին կենսագիրը, կը պատմէ՝ թէ 1694ին, երբ Մխիթար սարկաւազ կը գտնուէր Սեբաստիա ու կը յաճախէր Ս. Նշան վանքը, հոն կը կարդար ձեռագիրներ, «եւ յորժամ ի գիրս դժուարիմաց բան ինչ նմա ընդ առաջ ելանէր, զոր առժամայն բաւական քննութեամբ իմանալ ոչ կարէր, ի վերայ այնմ բանի ոչ տատանէր, այլ յետ բաւական քննութեան՝ զտեղին զայն նշանակէր, իբր զի ի յայլ ժամանակի՝ բաղդատութեամբ իմացուածոց նման նմին բանից իմացելոց՝ իմանալ մարթացի»¹: Բառերը պրպտելու եւ անոնց իմաստները ճշտելու հետամուտ ըլլալը՝ բնածին տուրք մը պէտք է եղած ըլլայ Մխիթարի մէջ, որ ժամանակի ընթացքին հասուննալով՝ դիմած է իր կատարելութեան:

Թէ ե՞րբ յղացած է Մխիթար դաղափարը բառարան մը պատրաստելու, դժուարին է ըսել. անտարակոյս՝ իր աշակերտներուն դասաւանդութիւններ կատարած ատեն, սկսած Մեթոնէն, տեսած է անհրաժեշտութիւնը անոր. եւ որովհետեւ մինչեւ այն թուականը՝ մեր ազգը չունէր ներկայանալի բառարան մը, տալու համար իր սաներուն ձեռքը, պէտք է մտածած ըլլայ պատրաստել զայն անձամբ: Եւ իրապէս Բառգիրքին յառաջաբանին մէջ կը յայտնէ զայն պատրաստելու իր շարժառիթներէն կարեւորագոյնը, որ է «պիտանաւորութիւն համալսարանին մերոյ... զի մի ուսումնասէրք համալսարանիս մերոյ տաժանեսցին յայսպիսի կիրս, հարկ էր ունիլ զլիակատար բառարան»²:

Հոս նկատելի է նաեւ թէ ինչպէս լիովին գիտակից իր գործին մեծութեան եւ հիմնած դպրոցին մտաւոր բարձր մակարդակին, երբեք չի վարանիր զայն համալսարան անուանելու:

Հայկագեանը պատրաստելու ձեռնարկած է առաջին անգամ 1727-ին, ինչպէս ինքն իսկ կը յայտնէ Յառաջաբանին մէջ. «սկսեալ յա-

մի Տեառն 1727, հասի ի տառն Ե, մինչեւ ի բառն Երախայրի, եւ ի դիպիլն մեր մեծամեծ զբաղանաց՝ խափանեցաք մինչեւ ցամն 1742, եւ ապա... վերստին բուռն հարեալ հասուցաք զայն յաւարտ, դորժակցութեամբ աշակերտաց մերոց, յորում թուական Տեառն էր 1745»:

Արտաքին աղբիւրներու մէջ, Հայկագեան բառարանի մասին առաջին անգամ կը հանդիպինք 1728ին: Մխիթար Միաբանութեան հիմնարկութեան առաջին օրէն իբր աջակից եւ սրտակից ունեցած է Հ. Եղիան, որուն կը յայտնէր ամէն բան մտերմաբար: 1728ին Հ. Եղիա կը գտնուէր Պոլիս, ուր կը կարդայ Մխիթարի 12 Սեպտ. (1728) թուակիր նամակը. «այժմ սկսայ զբառգիրքն, եւ սա հարկւր տապաղայով հաղիւ վերջանայ»: Դիտելի կէտ մը որ կայ հոս՝ նամակին եղական շեշտն է. այնպէս կը խօսի «Բառգիրք»ին մասին, որ ծանօթ բան մը պէտք է եղած ըլլայ կարդացողին. եւ սակայն նախապէս գրուած նամակներուն մէջ ամենեւին ակնարկ չկայ անոր մասին. իսկ Հ. Եղիա Ս. Ղազարէն մեկնած է 1726ի Մայիս ամսուն. ուրեմն, 1726էն առաջ՝ Մխիթար իր այս ծրագրին մասին խօսած պէտք է ըլլայ իր աշակերտներուն հետ: Հ. Եղիայի հետ դէպի Արեւելք քարոզութեան կ'երթայ նաեւ Հ. Յակոբ Էրզրումցի, որ արդէն իսկ ձեռնադրուած քահանայ էր՝ երբ կ'աշակերտի Մխիթարի՝ 1724-ին, եւ շուրջ երկու տարի Ս. Ղազար մնալէ ետք՝ կը շրջուի Էրզրում, իբր հոգեւոր հովիւ: Հ. Յակոբ Ս. Ղազարի մէջ քիչ ժամանակ մնացած ըլլալով եւ խորապէս տեղեակ չըլլալով գրական մեծ շարժումին եւ անոր ծալքերուն, 1731ի Մարտ 8ին, երբ Մխիթար կը գրէ իրեն, հարկը կը դրայ աւելի մանրամասն բացատրելու. «այժմ ի ձեռս իմ աշխատութեան գործ է Բառգիրք մի, յորում բացատրին եւ մեկնին բնաւ դժուարիմացք բառք, որք են ի քերականութեան. նաեւ այնք որք են ի յԱստուածաշունչ գիրս. յուսամ թէ մինչեւ յեղերումն միոյ տարւոյ՝ եզերիցի... եւ ընդ եզերիլն՝ իսկոյն տըպադրի»:

1727-1732 տարիները կրնանք նկատել Հայկագեանի պատրաստութեան առաջին շրջանը, բազմաթիւ ընդհատումներով. միջանկեալ պատրաստուած են այլ եւ այլ հատորներ եւ յանձնուած տպագրութեան, որոնցմէ գլխաւորն է Գրաբարի Քերականութիւնը (տպ. 1730):

1732-1735 տարիներն ալ պէտք է նկատենք իբր պատրաստութեան երկրորդ շրջան մը, որովհետեւ այդ տարիներուն է որ կատարուած է Աստուածաշունչի համեմատութեան հսկայ գործը՝ եօթնլեզուեան Աստուածաշունչին հետ, ուրկէ քաղած են բազմաթիւ լուսաբանութիւններ, ինչ որ վը յայտարարուի նաեւ Հայկագեանի Յառաջաբանին մէջ:

1. Հ. ՄԱՏԹԵՈՍ ԵՒԴՈԿԻԱՅԻ, Վարդ Մխիթարայ Արքայի (ձեռագիր), էջ 68:

2. ԲԱՌԳԻՐԷ ՀԱՅԿԱԳԵԱՆ ԼԵՋՈՒԻ, Վնեստիկ 1740, «Բամ առ ընթերցողս», էջ 4:

ԳՈՐԾԻՆ ՅԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ

Հոս պէտք է զետեղենք Մխիթարի մէկ նամակը, գրուած 1732 թ. օգոստոսի 28-ին, ուղղուած Տիրացու Մաղաքիա Դպիրի (Պոլիս)։ Հոն շատ յստակ կերպով կը գծուի գործին յառաջնադասութիւնը։ Մէջբերուած հատուածը թէեւ ծաւալուն է, բայց որովհետեւ մեծ լոյս կը սփռէ կատարուած գործին մասին, լուսաբանելով Հայկազեանի Յառաջարանին ինչ ինչ կէտերը, ամբողջութեամբ կ'ուզենք յանձնել բանասէրներու ուշադրութեան։

«Իսկ վասն բառարանին, զորմէ գրեալ էիր՝ ծանիր. զի նաեւ ես սկսեալ եմ զբառարան ինչ գրել այժմ, եւ վասն բաղմունքեան բաղմանից զբաղմանցս՝ ոչ կարացի չուտով եղերել։ Թէպէտ ի բաղմանց ամաց հետէ ունէի զգիտումն առ այս գործ, բայց ոչ գոյով տալաւ ի ձեռն բերեալ Աստուածաշունչ՝ զայն յորում են վեց լեզուաց թարգմանութիւն, այսինքն՝ Լատինացոյ, Յունաց, Ասորոյ, Քաղդէացոյ, Արաբացոյ եւ Սամարացոյ, եւ հանդէպ իւրաքանչիւրոցն եղեալք լաթին գրով եւ բարբառով, որով գոյացական եւ բուն նշանակութիւն բանից եւ բառից Աստուածաշունչ գրոյ իմացեալ լինին, յապաղէի ձեռնարկել առ այս գործ։ Սակայն մինչ այժմ Աստուծով ստացայ զայն, որ է երկոտասան մեծ հատոր, զի երկոտասանիցս անգամ գրի անդ Աստուածաշունչն, վեցիցս զանազան լեզուաւ եւ վեցիցս լաթին բառով հանդէպ իւրաքանչիւրոցն, համարձակեցայ ձեռնամուխ լինիլ եւ սկսայ գրել, վասնզի այսու միայն կարելի է զբուն նշանակութիւն բառից եւ բանից մերոյս Աստուածաշունչի առիմանալ։ Քանզի նախնիքն մեր մինչ յունաց եւ յասորոց թարգմանեցին զԱստուածաշունչ գիրս ինչ, զբառարան յատուկ վասն նորա կա՛մ ոչ կարացին թողուլ մեզ՝ սակա զառնութեան ժամանակին յորում էին, եւ կա՛մ եթէ թողին՝ կորեալ։ Եւ եթէ ոք զայն բառարանս որք այժմ աստ եւ անդ ի յանկիւնս ցիր եւ ցան երեւին՝ ասիցէ զոլ ի նախնեաց, այսինքն ի թարգմանաց, ոչ է արժանի հաւատարմոյ, որովհետեւ այնոքիկ բառարանք բաղմիցս մեկնեն զբառս ոմանս ներհական նշանակութեամբ Աստուածաշունչ գրոյ. նաեւ ոչ բացատրեն զպէսպիսութիւն նշանակութեանց բառից, որք զանազանաբար նշանակեն ի զանազան տեղիս։ Վասն որոյ եթէ Տեառն կամեցեալ իցէ՝ ջանամ եղերել զայս բառարան զոր սկսեալ եմ, եւ տպագրութեամբ ի լոյս ածել, ի մեծագոյն օգուտ առ հասկացումն Աստուածաշունչ գրոյ, նաեւ այլոց հոգեւորականաց գրեանց»։

Մինչեւ 1732 ամբողջ գործին միայն մէկ չորրորդը կատարուած է. այնուհետեւ Մխիթար կը զբաղի Աստուածաշունչի տպագրութեամբ (1733-1735), Մեկնութիւն ժողովողի շարագրութեամբ եւ տպագրութեամբ (տպ. 1736), Մատթէի Աւետարանի մեկնութեամբ

եւ տպագրութեամբ (տպ. 1737-1739)։ Այս բոլոր գործերով անկարելի էր ժամանակ տրամադրել Հայկազեանին, որ հասած էր մինչեւ Ը գիրը. «յայսմ ժամանակի ոչ ունիմ զմիջոց ձեռնամուխ լինելոյ այդորիկ գործոյ, կը գրէ Մխիթար 1 Նոյեմբ. 1738-ին, վասն ունելոյ իմոյ զմեծամեծ զբաղմունս հարկաւորս, զորս ընդ գրով արկանել է՝ հնար»։

Գործերու այս խճողումին մէջ, կարծէք պահ մը կը տատամսի Մխիթար, շարունակե՞լ Հայկազեանի շարագրութիւնը՝ թէ ոչ. որովհետեւ նուիրուած Սուրբ Գրային աշխատանքներու, կը տարուի անոնցմէ. ժողովողի մեկնութենէն ետք՝ կը շարագրէ Մատթէի Աւետարանի մեկնութիւնը, ու գեռ գործը չաւարտած՝ կը մտածէ շարունակել նոյն թափով ու անցնիլ Սաղմոսներու մեկնութեան. բայց որովհետեւ Հայկազեան ալ նոյնքան անհրաժեշտ էր, եւ գուցէ աւելի, տատամսումի կը մատնուի. «Եթէ Տէր յաջողեցէ, Մեկնութիւն Աւետարանին ի ձեռն (1736) եղերի եւ ի գարնան տպագրի. եւ զինի նորա, եթէ Տէր տացէ զկեանս, կա՛մ զմեկնութիւն Սաղմոսին եւ կա՛մ զԲաղդիքին ի ձեռս առնելոյ եմ։ Եթէ զՍաղմոսն առից, ի միջոցի վեց ամսոյ, եթէ միշտ յաւուրն զչորս ժամս ունիցիմ առ ի գրել, եղերի. իսկ եթէ զԲաղդիքին առից, միոյ ամաց ժամանակ պահանջէ»³։

Այս կարգի վկայութիւնները մեզի խորհրդածել կու տան՝ թէ Մխիթար ինչպիսի ճշտութեամբ գիտէր լարել իր ժամանակը, կարգաւորել իր աշխատանքը, եւ նոյնիսկ չափել օրերն ու ժամերը։

Ժամանակի ընթացքին գաղափարները կը յստակուին եւ նախընտրութիւնը կու տայ Հայկազեանին։ Եթէ մեկնելու ըլլար Սաղմոսները՝ ինքզինքը սահմանափակած պիտի ըլլար, մինչ պատրաստելով բառգիրքը՝ կրնար պարզաբանել ու մեկնել Ս. Գիրքին բոլոր բառերը, մութ բացատրութիւնները, եւ որով աւելի ալ հասած կ'ըլլար իր նպատակին։ Վերեւ տեսանք որ նոյն գաղափարը կը գրէ Մաղաքիա Դպիր. «... սկսայ գրել (զբաղդիքն), վասնզի այսու միայն կարելի է զբուն նշանակութիւն բառից եւ բանից մերոյս Աստուածաշունչի առիմանալ»։

Մխիթարի աշակերտներն ալ երբ նամակներով կ'իմանան իրենց առաջնորդ հօր տատամսումը, թախանձաղին կը խնդրեն որ նախընտրութիւնը տրուի Հայկազեանին՝ քան Սաղմոսներու մեկնութեան. նմանապէս ամէն կողմէ շարունակական ստիպումները եւ բովանդակ իսկ աղբիւն հետապնդումները, ունենալու լիակատար բառարան մը, կը հասունցեն Մխիթարի մէջ գաղափարը, այնպէս որ 1736 Նո-

3. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 18 Յունիս 1736-ին, առ Հ. Թոմաս, Պոլիս։

յեմբերին կը գրէ. «վասն բառգրքին ծանիր, զի եւ իմս գիտում է այս, զի յետ եղբորման Մեկնութեան Աւետարանին՝ զԲառգրքին սկըսանիցիմ»⁴ :

ԱԶԳԻՆ ԱԿՆԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ

Ընդհատելով պահ մը մեր գրութեան ընթացքը տեանենք թէ ինչ էր ազգին ակնկալութիւնը նկատմամբ Հայկազեան Բառարանին, թէ ո՛րքան անձկութեամբ կը սպասէր անոր տպագրութեան: Հակիրճ ու կանոնաւոր ընթանալու համար, հոս վրու տանք թուականի կարգով ընտրելագոյն վկայութիւններ միայն: Ընդհանրապէս նամակներ են՝ ուղղուած Մխիթար Արքայօր:

1. Պոլիսէն, 18 Մարտ 1736ին.

«... Ընդհանրականի բառարանի տպեցման փափաքօղը բաղումք են» . (Հ. Պօղոս) :

2. Վիեննայէն, 23 Յունիս 1736ին.

«Պատուելի Պատրի Դաւիթն... լուեալ գով թէ բառգիրքն վեհիդ տպագրեցեալ իցէ (եւ ես ոչ եմ լուեալ բնաւ), ի նմանէ խնդրէ զմինն» . (Հ. Մանուէլ) :

3. Պոլիսէն, 10 Սեպտ. 1736ին.

«Ինձ թուի գով յոյժ հարկաւոր, զի զինի աւարտման Մեկնութեան Աւետարանին՝ ձեռնարկել առ մեկնութիւն բառգրքին քան Սաղմոսին, քանզի յոյժ բաղումք են որք մեծաւ բաղձանաւ խնդրեն եւ հարցանեն թէ արդեօք վճարեա՞ց Արքայ Հայրն զբառգիրքն, զոր ի վաղուց հետէ սկսեալ է մեկնել՝ լուեալ եմք, բայց ոչ երեւի նշոյլ դատեան նորին, զի եթէ նա ի ձեռս մեր արկանէր զբանալին խրթին բառից Աստուածաշնչին եւ այլոց գրեանց, կարէաք ունել եւ այնու հասկանայաք զբաղում բանս սուրբ գրոց, եւ մխիթարէաք» . (Հ. Թումաս) :

4. Պոլիսէն, 14 Մայիս 1737ին.

«Զիր ինչ ոչ գրէք վասն բառգրքին, տպի՞ թէ ոչ տպի ի մերձակայ ժամանակի, զի հարցանողաց ոչ ունիմ ասել ինչ, որք միշտ հարցանեն... քանզի երկու ամ առաջ լուան ի մէջ թէ բառարան տպելոց է» . (Հ. Պօղոս) :

4. Մխիթար Արքայ՝ Վենետիկէն, 9 Նոյեմբ. 1736ին, առ Հ. Թումաս, Պոլիս:

5. Ամսդերտամէն, 27 Յունիս 1737ին.

«Դարձեալ խնդրի ի քէն վասն Մխիթար Վարդապետի բառգրքին կողմանէ իմանալ եւ տեղեկանալ որ շինելոց էր, եւ որպիսու՝ թիւնն մեղ գրել, եւ եթէ աւարտ հասեալ իցէ կամ տպագրեցեալ, մինն առնիցես, եւ դու լսողդ եւ առնողդ բանից մերոց օրհնեալ լիցիս ի Հօրէ եւ Որդւոյ» . (Յովհան վրդ. առ Պր. Պետրոս, Վենետիկ) :

6. Պոլիսէն, 12 Օգոստ. 1738ին.

«Յետ լրման Աւետարանին Մեկնութեան, ոչ այնքան յինչն որքան ի բաղմաց համբաւագունից բաղձանաց շարժեալ ասեմ. զի՞նչ օգուտ է վերտել զգեղեցկաշէն պալատս փակեալ շնորհել՝ մինչ զբանալին հետեւապէս ոչ յղել. ուստի բաղումք բաղձան բառգրքի մեկնութեան եւ տպագրութեան, քան թէ այլոյ նորա՝ գունի զրգկան տպագրութեան. ուրեմն ինձ բարեօք թուի՝ թէ յետ Աւետարանի մեկնութեան իցէ առաջագրելի գործն ձեր մեկնութեան Բառգրքին, զոր երբեմն խոստացեալ էք արկանել զձեռն ի գործն այն, որով բաղումք զբաղում գրեանս շարժեցեալ առնուցուն, եւ լիցի օգուտ հոգւոյ եւ մարմնոյ, մեղ եւ նոցա» . (Հ. Թումաս) :

7. Պոլիսէն, 10 Օգոստ. 1739ին.

«Զբառգիրք խնդրողաց թիւն անհամար է. այսպէս իմասջիք» . (Հ. Պօղոս) :

8. Լիվոնոյէն, 28 Օգոստ. 1739ին.

«Նաեւ յոմանց հեռու հեռու անստոյգ լուեալ էի թէ Արքայ Հայրն բառգիրքն ստամբայ կու տայ... Տէր յաջողեցէ որ զայն եւս ըստ խոստման ձեր ի լոյս ածիցես» . (Ստեփանոս Արեղայ) :

9. Զմիւռնիայէն, 21 Օգոստ. 1741ին.

«Բառգիրք չատ մարդ կ'ուզէ» . (Անդրէաս գրավանառ) :

10. Հոռմէն, 10 Ապրիլ 1744ին.

«Դարձեալ յոյժ կարօտ եմ իմանալ զկատարմանէ բառգրքին, որոյ համբաւն ընդ ամենայն աշխարհ տարածեալ է եւ ամենեքեան են աչահայեաց, եւ սպասեն զալստեան նմա, որոյ եւ իսկ վկայ են ամենեքեան՝ թէ լինելոց է ի մէջ հայոց նոր իմն զարմանալի լուսաւորութիւն, որ բնաւ մինչեւ ցայսօր այսու վերպիւ չէ եղեալ. ուստի արդեօք յանկ ելեալ աւարտեցա՞ւ՝ թէ ոչ: Կամիմ, եւ ոչ միայն ես, այլ ամենեքեան որք ի Հոռմ, իմանալ: Այս ճշմարիտ է, զի ի յարեւելս եւ ի յարեւմուտս, եւ ուր եւ իցէ,

սպասեն այդմ բառերքին մեծաւ բաղձանօք»։ (Արամաս Վրդ. Մէրէսեան)։

11. Թրանսիլվանիայէն (Վարատին), 22 Օգոստ. 1744ին.
«Աստէն ոմանք յոյժ փափաքին տպագրութեան բառերքին»։ (Հ. Թէոդորոս)։
12. Զմիւռնիայէն, 20 Օգոստ. 1744ին.
«Յաւեցայ վասն պատահմանն որ յուշացաւ բառերքն. ես ալն ունէի թէ այս նալօլ գայ, քանզի յոյժ հարկաւոր է մեր ազգիս այսմ ժամանակիս»։ (Անդրէաս գրավանառ)։
13. Պաշապովէն, 13 Սեպտ. 1744ին.
«Յոյժ ուրախացայ զի բառերքն ի Սեպտեմբերի ամսոյն սկսանելոց է տպագրել. աստէն եւս բազումք փափաքին ունիլ»։ (Հ. Ղազարոս)։
14. Պոլիսէն, 17 Յուլիս 1748ին.
«Բառգրգին սպասողք բազումք, որպէս Մէսիայի»։ (Հ. Միքայէլ)։

ՎԵՐՋԻՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Տարակոյս չկայ որ ամէնէն աւելի Հայկազեանով հետաքրքրուողը Պոլիսի հայութիւնն էր։ 1742էն սկսած, արդէն լուր կը շրջէր թէ Պոլսոյ հայերը հետամուտ են պատրաստել եօթնլեզուեան բառարան մը։ Հրապարակի վրայ եղած խօսակցութիւնները Միսիթարի աշակերտները օրը օրին կը հասցնէին Վենետիկ, Միսիթարի. «Լուաք աստ, կը գրէ Հ. Պօղոս 20 Մարտ 1742ին, զի հայք զմի եօթնլեզու բառերք սահմանելոցք եւ տպելոցք են»։ Շրջող լուրը անորոշ էր եւ Հ. Պօղոս գրած էր միայն լսածը, այնպէս որ տարի մը ետք՝ կը գրէ եղելութիւնը. «Ոմն քահանայ, որ կոչի մականուամբ Դահին, սա կամեցեալ է մուրալով տպել տալ զայն բառերքն, զոր Տիրացու Մաղաքիայն ժողովեալ էր, սակայն ոչ յաջողացեալ է»⁵։ Նոյն նամակէն վերջնականք՝ թէ Պաղտատար Ղօլի անունով մէկը հետամուտ է պատրաստել եօթնլեզուեան բառերքը, որու համար պէտք ունի ուրիշ տարուան ժամանակամիջոցի⁶։

5. Հ. Պօղոս՝ Պոլիսէն, 13 Մարտ 1743ին, առ Միսիթար Արքայ, Վենետիկ։

6. «Պաղտատար Ղօլին, զորմէ գրեալ էի յայլում թղթոց, ունին սկսեալք չինել զբառերք եօթն լեզու, որ ի յուր ամն հազիւ վերջանայ ասեն»։ (Հ. Պօղոս, 13 Մարտ 1743ին, առ Միսիթար Արքայ)։

Հակատախտրան Հայկազեան Բաղրբի՝ Միսիթար Արքայոյ
Frontispice du Dictionnaire de la langue arménienne de l'A. Mekhitar
(Վենետիկ - Venise, 1733, cm. 14×21 հրդմ.)

Տարիներն անցնելով, նոյն բառարանին մասին խօսակցութիւնները չեն դադարիր. 1746ի Ապրիլ 16ին՝ Հ. Միքայէլ կը գրէ. «Իմաստակը դոն աստ ի հակառակորդաց, ասի զնոցանէ թէ ի յօթն լեզուս բառգիրգս հանելոց են, սպասեն մերոյն»։ ու վերջապէս տարի մը ետք՝ դարձեալ. «գլխելի է որ բառգիրգին սպասողը եւ ստէպ հարցանողը դոն, որք են ժողովը Հայոց իմաստասիրաց. սպասեն որպէս լրտեսք նմա, զի դոյ հնչումն թէ ինքեանք եւս զգարմանալի բառգիրգ եօթն լեզուօք հանելոց են, այսինքն՝ հայերէն, գրարառ եւ աշխարհարառ, տաճկերէն, արաբերէն, լաթիներէն, յունարէն եւ երբայեցերէն, թերեւս եւ այլ լեզուաւ»⁷։

Բնական պատճառարանութիւնը այն կ'ըսէ՝ թէ Մխիթար լսելով այս ամէնը, փութացէր Հայկազեանի տպագրութիւնը, գրաւելու համար հրապարակը։ Բայց Մխիթար այդ հոգիով չէ որ կ'աշխատէր. ինքը աւելի վեհ, աւելի բարձր ու սրբազան գաղափարական մը կը հետապնդէր, այնքան՝ որ իր աշակերտներուն պնդումներուն եւ կարծէք հոգեկան վրդովումներուն կը պատասխանէր անայլալ. «Գրեալ ես թէ դոյ հնչումն զի եօթն լեզուաւ բառգիրք շինելոց են. երանի՜ թէ տասնեւեօթն լեզուաւ լինիցէին եւ իցէր ուղիղ»⁸։

Հայկազեանի պատրաստութեան վերջին եւ վճռական հանգրուանը կ'ըլլայ 1742-1744 տարիները, որովհետեւ փոքր ժամանակագրութիւնները կը գրեն. «1742 Մարտ 7. սկիզբն արար Գերյարգելին մեկնել զբառգիրքն, բարեխօս կալնլով զսորբ Թօմա Ազուինացին»։ Աշխատանքը կը տեւէ մինչեւ 1744ի Զատիկը։

Առաջին շրջանի աշխատանքները հասած էին մինչեւ Ը դիրը. երբ կրկին ձեռք կ'առնէ ու կը շարունակէ, 1742ի Մարտէն Օգոստոս աշխատելով՝ կը հասնի Հ դիրին⁹, եւ յոյս ունի որ այս ընթացքով՝ 1743ի Սեպտեմբեր ամսուն աւարտի դործը¹⁰. սակայն միջանկեալ զբաղումներու հետեւանքով՝ դարձեալ կը յետաձգուի դործը, ու կը հասնինք 1744ի Զատիկը. «տակաւին աշխատիմ ի վերայ բառգրքին, եւ թէպէտ մինչեւ ի Քէն եղերեալ եմ, սակայն ի վերայ յատուկ անուանց, որք ի յԱստուածաշունչ գիրս, եւ ի վերայ այլոց բառից, որք ի յոմանց վարդապետական գիրս գտանին՝ աշխատիմք, զի եւ զնոսա բացատրիցեմք. եւ յուսամ մինչեւ ի Զատիկ եղերել, որպէսզի սկըսանիցի տպագրութիւնն»¹¹։

7. Հ. Միքայէլ՝ Պոլիսէն, 6 Հոկտ. 1747ին, առ Մխիթար Արքայ, Վենետիկ։

8. Մխիթար Արքայ՝ Վենետիկէն, 18 Դեկտ. 1747ին, առ Հ. Միքայէլ, Պոլիս։

9. «Բառգիրքն ի ձեռս իմ է եւ օր ըստ օրէ շարագրեցեալ յառաջանայ. այժմ հասեալ եմք ի Հօն»։ (Մխիթար, 1 Սեպտ. 1742ին, առ Հ. Յակոբ, Վարատին)։

10. «Այժմ աշխատիմ ի վերայ բառգրքին, եւ յուսամ թէ մինչեւ ի Սեպտեմբեր եղերի»։ (Մխիթար, 4 Մայիս 1743ին, առ Հ. Յակոբ, Վարատին)։

11. Մխիթար Արքայ՝ Վենետիկէն, 25 Նոյեմբ. 1743ին, առ Հ. Պետրոս, Պոլիս։

ՄԵԻԹԱՐԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԵՂԱՆԱԿԸ

Թէ ինչ մեթոտով պատրաստած է Մխիթար Հայկազեան բառա-
նանը, որոշ եւ ճշգրիտ բան մը կարող չենք ըսել. բայց որովհետեւ
Մայրավանքիս դիւանին մէջ կը պահուի բառարանի սեւագիր օրի-
նակներու ծրար մը, անոնց վրայէն կրնանք ուղղութիւն մը գտնել:

Ձեռագիր ծրարը կրնանք բաժնել երեք խումբերու:

ա. Մխիթար Արքեպիսկոպոս ինքնագիր օրինակը, որ կը բաղկանայ
110 միջակազիր էջերէ (19×26 հորդք.) երկսիւն գրութեամբ: Կը
պարունակէ Ա Բ եւ Գ տառերու բառերը: Ասիկա պէտք ենք համարիլ
նախագիծ օրինակէն հաստատած մը, որ շատ սաղմնային վիճակի մէջ
է, ուր կը պակսին շատ մը բառեր: Բառարանի մնացած մասը (Դ-Ֆ)
կորսուած է: Սկզբնական շրջանի մը մէջ՝ Մխիթար մտադրած պէտք
է ըլլայ բառարանին մէջ դետեղել նաեւ Աստուածաշունչի յատուկ
անունները, սակայն՝ յաջորդաբար՝ յատուկ անուններու համար պա-
տրաստած է առանձին բառարան մը, այնպէս որ նախագիծ օրինա-
կին մէջ յատուկ անուններու վրայէն դիժ քաշուած է:

Հասարակ անուններու բացատրութիւնը ամենեւին չի համապա-
տասխաներ տպագրին, որ աւելի աշխատուած է եւ ընդարձակուած:
Նկատելի է նաեւ որ այս համառօտ կազմ ունեցող բառարանի հատ-
ուածը (Ա-Գ) ունի լոկ Աստուածաշունչի բառերը, եւ ամէն բառի
դիմաց նշանակուած է Աստուածաշունչի վկայութիւնը (գլուխով ու
համարով), եւ անոր համաձայն մեկնուած է բառը: Աւելորդ է ըսել՝
որ ձեռագրին վրայ կատարուած են անթիւ յաւելումներ եւ սրբա-
գրութիւններ:

բ. Բառգիրք նախնեաց մատենագրութեան. նախորդին մեծու-
թեամբ, սակայն աւելի ստուար, ունի 240 երկսիւն էջեր: Հոս հա-
ւաքուած են մեծ մասամբ նախնեաց մատենագրութեան մէջ գործած-
ուած բառեր, փակագծի մէջ նշանակելով մատենագիրին անունը,
այսպէս՝ Խորենացի, Նարեկ, Կիւրեղ Երզն., Լամբրոնացի, Յիսուս
Որդի, Դաւիթ Անյ., Գրիգոր Ածբ., Ոսկերեան, Ագաթանգեղոս,
Շրկ., Ծաւոց, Յայսմ., Վրդ. հրնց., եւն.: Կը պարունակէ Ա-Հ
տառերու բառերը, կը պակսի Զ-Ֆ գիրերունը: Յատկանշական է որ
հոս կը պակսին առաջին խումբի բառերը: Գրութիւնը Մխիթարինը
չէ, բայց կան բազմաթիւ սրբագրութիւններ՝ կատարուած իր իսկ
ձեռքով: Համեմատելով տպագրութեան հետ, կը տեսնենք որ շատ
մը բառեր դուրս ձգուած են տպագրութեան մէջ, իսկ ներս առնը-
ւածներն ալ բարեփոխուած են ու լայնօրէն բացատրուած: Այս մասն
ալ ծառայած է իբր ստաղծ:

գ. Բառգիրք Սուրբ Գրքի. նախորդներուն մեծութեամբ, շուրջ
180 երկսիւն էջերով, ուր հաւաքուած են միայն Աստուածաշունչի
բառերը, ճոխացած՝ մէջբերումներով եւ բացատրութիւններով: Մե-
ղի հասած է միայն Ա-Հ տառերու բառերը: Հոս գտնուած բառերը
կը պակսին առաջին եւ երկրորդ խումբերու բառերուն մէջ: Համե-
մատելով տպագրութեան հետ, կարելի է ըսել՝ որ ասիկա ծառայած
ըլլայ իբր նախագիծ օրինակ, որուն վրայ աշխատուելով պատրաս-
տուած է տպագիր օրինակը:

Մայրավանքիս դիւանին մէջ չէ պահուած տպագրութեան յանձ-
նուած ձեռագիր օրինակը, որ անշուշտ գոյութիւն ունեցած ըլլալու
է, որովհետեւ վերեւ յիշուած եռամասնեայ հատուածները չէ որ տը-
պագրուած են, այլ երեքին համագրութենէն դուրս եկածը, որուն
վրայ կատարուած է մեծ աշխատանքը, տալով անոր միաձեւութիւն,
ընդարձակ բացատրութիւն եւ մանրակրկիտ մեկնութիւն:

Պարզապէս դադարար մը տալու համար՝ հոս կու տանք հատ-
ուած մը, առաջին սիւնին մէջ դնելով վերեւ մէջբերուած եռամաս-
նեայ բառգիրքներէն բառեր, իւրաքանչիւր բառին առջեւ նշանակելով
չեղագիր ո՛ր խումբի պատկանիլը (ա, բ, գ), իսկ երկրորդ սիւնին
մէջ՝ տպագրութիւնը, ինչպէս որ է:

Ձեռագիրքներ

Տպագիրք

ա. ԱՂ. ի. ից. մերթ իմանի աղն որ
համեմէ զկերակուր (Ղեւտ. 2, 13):
Մերթ եւս աղիութիւն, եւ աղ երկիրն
կամ անբոյսն եւ անպիտանն ըստ
այնմ որ ասի (Եղեկ. 47, 11) յաղ
մատնեսցին, այսինքն յաղիութիւն եւ
յանպիտանութիւն մատնեսցին: ԱՂ.
հիւսուած կամ դաս կամ երամ. ըստ
այնմ (Նարեկ. ի ճառի Կուսին) ի
քերօքէից աղի հանգուցար:

ԱՂ. ի. իւ. ից. իւրէ ներթ օպիտակ պա-
ղեալ ի ջրոյ ծովայնոյ եւ ի հիւթոց
երկրայնոց, զոր հասարակօրէն լոսեալ՝
ցանեմք ի վերայ կերակրոյ ի համեմէ:
Ոսկ. եւս աղ (Ղեւտ. 2, 13: Յօր. 6.
6): Իսկ մերթ բայի շարակցի այսպէս
յաղ մատնիլ. եւ նշանակէ լցեալ լինիլ
աղի. կամ աղի գոլ եւ կամ աղէհամ
դառնութեամբ ապականիլ: Ոսկ. աղի
ըլլալ: (Եղեկ. 47. 11): Իսկ Թէ զինչ
նշանակէ մինչ ասի՝ ուխտ աղի. տես ի
սկիզբն Ուխտ բառին:

ա. ԱՂԱՐՈՂՈՆ. ի. ից. փիլոն կամ
շուրջառ կամ վերարկու կամ եկեղե-
ցական զգեստ:

ԱՂԱՐՈՂՈՆ. ի. իւ. ից. փիլոն կամ
շուրջառ կամ նափորտ եւ կամ վերար-
կու: (Յայսմ):

ԱՂԱԳ. ի. աւ. աց. օք: պատճառ, որ է
սէպէպ, եւ ըստ այսմ փոխանակ ասելոյ
ի պատճառս սիրոյ կամ այսպիսեաց
պատճառաց, ասի. յաղագս սիրոյ կամ
այսպիսեաց աղաղաւ: (Ոսկե. 2 հատ.
լթ): Իսկ մերթ հանգամանք կամ կերպ
կամ եղանակ: Ոսկ. Թարգ, ըստ այնմ
Ոսկե. 1 հատ, իբ. ոչ. այնպիսի աղա-
ղաւ վարէին ընդ նմա... (եւայլն):

առարանաց, մեկնութեան, եւ այլոց գրոց պիտանեաց, առ ողջամիտ մեկնութիւն բառից Հայկազեան բառարանիս»։ Թէեւ լրիւ չէ կարելի մատնանշել յիշուած աղբիւրները, սակայն հոս կ'ուզենք արձանագրել ինչ որ կարելի եղաւ ստուգել գիւտնական թուղթերէ։

ա. 1718ին, երբ Մխիթար Հռոմ կ'երթայ, հետամուտ կ'ըլլայ հաւաքելու շատ մը տպագրութիւններ, ու յատկապէս Փրոփականտայի բոլոր հրատարակութիւնները։ Ութը ամսուան մէջ հաւաքած գիրքերը չէր կրնար ամբողջ միասին բերել Ս. Ղազար, այնպէս որ կը թողու եւրոպացի Ստեփանոս Արեղայի մը մօտ, որպէսզի մաս առ մաս զրկէ Վենետիկ։ Ստեփանոս Արեղայ 15 Ապրիլ 1719 թուականին Հռոմէն առ Մխիթար դրած նամակով կ'իմացնէ 16 հատորներու ճամբայ հանելը, ու նոյն նամակին մէջ կու տայ նաեւ անոնց ցանկը, որոնցմէ երկուքը մեզ կրնան հետաքրքրել. 1. Fabrica, ovvero dizionario della lingua Vulgata. 2. Vocabulario Italiano - Turchesco։ Մատենադիտական աղբիւրներէ կարելի չեղաւ ստուգել թէ երբ կատարուած է անոնց տպագրութիւնը. սակայն կարեւորը այն է որ կը մատնանշուի Մխիթարի հետաքրքրութիւնը նկատմամբ բառգիրքներու։

բ. Մխիթարի հրատարակած Աստուածաշունչին մասին խօսած ատեն, ցոյց տուինք թէ ինչպէս Մխիթար ի գին ամէն զոհողութեան՝ ձեռք բերաւ եօթնեղուան Ս. Գիրքը, որուն բառերուն քննութիւնը եւ հայերէն օրինակին հետ համեմատութիւնը լուսարանած էր շատ մը բառերու հարադատ իմաստները, այնպէս որ՝ առանց տատամսելու՝ կրնանք ըսել թէ անիկա եղած է գլխաւոր աղբիւրը Հայկազեան բառարանին։ Վերեւ մէջբերուած Մխիթարի նամակին երկար հատուածը, ուղղուած Մաղաքիա Դպիրի, բաւականաչափ լոյս կը սփռէ այս տեսակէտով։

գ. Մխիթարի գնած շատ մը բառարաններու շարքին՝ յատուկ ուշադրութեան արժանի է 1620ին տպագրուած Calepino Ambrosioի «Dictionaire octolingue»։

Երկու հայ ուխտաւորներ, աղաչայ Մարտիրոս Գօշօղանի եւ Պր. Մանուկ Քէլեանց, Վենետիկէն Թրանսիլվանիա վերադարձի ճամբուն վրայ ըլլալով, Մխիթար կը խնդրէ անոնցմէ Վիեննայի մէջ փնտռել ու գնել բազմալեզուեան հինգ հատորնոց բառարանը եւ զրկել Ս. Ղազար։ Ուղեւորները, իրենց խոստումին համաձայն, Վիեննայի մէջ կը հետաքրքրուին, ու 24 Օգոստ. 1748 թուականին նամակով կը պարզեն կացութիւնը Մխիթարի. «այն գիրքն որ տվիր հրամայելով որ նայիմք ու գնեմք կամ ուղարկեմք, զգինք քոյ պատվելութեանդ, ահա քալեցինք պիթուն գրքայծախօղներուն մօտ եւ գտանք. մնացած

էր միայն մէկ գիրք, այսինքն՝ որպէս էր պիտական սրբութեանդ, եւ շատ խնդրելօք որ չիմացաւ ծախօղն թէ ունիմք պիտականութեան միայն. ասաց ինձ թէ որ տայ պակաս գինով, կարնեմք մին աղքատ վանքի սէպի վերայ։ Ինչ եւ իցէ, զուրուցեցինք որպէս պիտոյ էր, ուղում էր 120 տուքադ, ետոյ շատ աշխատանքով պազար շինեցինք, տուքադ գօրէնդօ 49 եւ կէս, եւ տվի ըսդակն, առի ըզգիրքն. կազմած չի, միայն չինել տվի մին սանտուկ եւ գրինք մէջը»։

Մխիթար գեռ գիրքը չստացած, միայն լուրը առնելով թէ գրնուած է գիրքը, 5 Հոկտ. 1738ին կը գրէ իր շնորհակալութիւնը, կարգադրելով վճարումի ձեւը, ու յաջորդ օրն իսկ, փոքր ժամանակագրութիւններու համաձայն, «եկն եհաս առ մեզ ի Վիեննայէ մեծ բառգիրքն եօթնեղու, ի վաղուց ցանկացեալն ի մէջը»։

Նոր հասած բառարանը պիտի ծառայէր գլխաւորաբար երկրորդ հատորին պատրաստութեան, Աշխարհարարէ գրաբարի մասին համար. Մխիթար համոզուած ըլլալով թէ առանց յիշեալ բազմալեզուեան բառարանին՝ դժուար պիտի ըլլար առաջ վարել իր գործը, սպասած էր անոր ժամանումին. «երկրորդ մասն (իմա հատորն) ... աշխարհարանն որ հանդէպ իւր գրեցեալ ունի զգրաբանն, ոչ է եղերեալ, այլ ի գալ տարւոյ (1749) հազիւ եղերի, ուստի եւ զբառգիրքն, զոր ի Վեննայոյ բերել տուաք, վասն աշխարհարան բառգրքի շինման օգնութիւն առնելոյ աղազաւ գնեցաք, վասնզի տաճկերէն բառք լիով դոն ի նմա, եւ այնու դիւրին լինի գործն մեր»¹⁵։ Գործնականին մէջ՝ աշխատանքը պիտի ծանրանար Մխիթարի աշակերտներուն վրայ, որոնք պիտի կատարելագործէին եւ հրատարակէին երկրորդ հատորը։

ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ

Թէ՛ Աստուածաշունչի եւ թէ՛ Մատթէի մեկնութեան տպագրութիւնները սկսելէ առաջ, Մխիթար յատուկ պատրաստութիւն տեսած էր, չինել տալով մասնաւոր տառեր անոնց տպագրութեան համար։ Նոյնը կ'ընէ նաեւ Հայկազեան Բառարանին համար. եւ որովհետեւ կապարէ գիրքը զործածութեամբ կը մաշէին, հարկ էր որ ստէպ պատրաստուէին նորեր, տպագրութիւնը անթերի ընելու համար։

1744-1748 տարիներուն, այսինքն՝ Հայկազեանի տպագրութեան ընթացքին, Մխիթար զանազան անդամներ թափել տուած էր նոր գիրքեր. իր հաշուգրքէն քաղելով՝ կու տանք ստորեւ մանրամասնութիւններ, անոնց համար որ կը հետաքրքրուին նիւթովս.

15. Մխիթար Արթայ՝ Վենետիկէն, 5 Հոկտ. 1748ին, առ Հ. Մարկոս, Պաշալով։

1744	Հոկտ. «Վասն դիր թափելոյ	200 լիրէ».
	Դեկտ. «Վասն դիր թափելոյ	18 լիրէ».
1745	Ապրիլ «Վասն դիր թափողին	4 լիրէ».
	Յունիս «Գիր թափողին	56 լիրէ».
1746	Մայիս «Վասն դիր թափողին դժից Վասն	14 լիրէ».
	Յունիս «Գիր թափողին	120 լիրէ».
	Օգոս. «Գիր թափողին	145 լիրէ».
1747	Սեպտ. «Վասն դիր թափելոյ	25 լիրէ».
1748	Ապրիլ «Գիր թափելոյ Վասն Անտոնին տուած	48 լիրէ».
	Յունիս «Գիր թափողին	120 լիրէ».
Համագումար		750 լիրէ.

Յատկապէս Հայկազեանի համար պատրաստել տուած է մասնաւոր դիրքեր ալ, շեշտով, պատիւով եւ այլ զանազան միացեալ դիրքեր, ինչպէս նաեւ բազմաթիւ նշաններ, դիւրացնելու համար տպագրութիւնը: Մայրավանքիս դիւանին մէջ կը պահուի յատուկ թուղթ մը, որուն վրայ նշանակուած են այս մանրամասնութիւնները. այս ցանկին համաձայն՝ պատրաստուած են 553·544 դիր, եւ 3·400 ալ այլ եւ այլ նշաններ:

Մխիթարի պատրաստած հին գրաչարը՝ Պաթիստա, թողլով իր դործը եւ աշխարհ՝ կը մտնէ վանք, որու փոխարէն կը պատրաստուի նոր մը, Սանթոյ անունով: Աս, 1744ի Յունիսին կը սկսի սորվիլ հայերէն այբուբենը, ու առաջին փորձերը կը կատարէ Այբբենարանի մը վրայ: Երեք ամիսէն կը տիրանայ գործին եւ իրմով կը սկսի տպագրութիւնը Հայկազեանի, որու պաշտօնական թուականը՝ մանր ժամանակագրութեան մը մէջ կ'արձանագրուի. «1744 Սեպտ. 26. սկսաւ տպագրութիւն մեծի բառգրքին լեզուին Հայոց, զոր երեք աւուրբք յառաջ գրաչարն մեր Սանթո պատանին, եկեալ ի վանս, սկըսաւ շարագրել»:

Այնուհետեւ տպագրութիւնը կը յառաջանայ. Հոկտ. 10ին՝ տըպագրուած են առաջին երկու պրակները¹⁶ (էջ 1-16), ու Մխիթար այն համոզումն ունի՝ որ տպագրութիւնը տարիէ մը ամբողջապէս կ'աւարտի¹⁷. բայց ինչպէս գրեթէ միշտ, այս անգամ ալ չ'իրականա-

16. «Այժմ հազիւ նորապէս սկսաւ տպագրութիւնն եւ երկու տապաղայն է տպագրեցեալ եւ հետեւաբար տպագրի. եւ պարտիս դիտել զի ոչ է փոքրիկ գիրք ինչ եւ շուտով եզերելի. քանզի թէպէտ դիրքն եւ մեծութիւնն սորա ոչ է հաւասար Աստուածաշնչին, սակայն մանր գիրով լինելով, բանք որք են ի մէջ նորա, գրեթէ լինին հաւասար Աստուածաշնչին» (Մխիթար, 10 Հոկտ. 1744ին, առ Պր. Անդրէաս, Իզմիր):

17. «Յունամբ թէ յետ ոմանց ամսոց սկսանիցի տպագրութիւնն, եւ ի դալ ամին եզերիցի եւ առաքեսցուք» (Մխիթար, Յունիս 1744, առ Պր. Անդրէաս, Իզմիր):

նար Մխիթարի երազը, որովհետեւ միջադէպներ եւ անակնկալներ չուրջ հինգ տարի կ'երկարաձգեն մէկ տարիէն տպագրութիւնը գործը:

1744ի վերջին չորս ամիսներուն՝ կը տպագրուի միայն Այբ գիրը, ընդ ամէնը 15 պրակ (էջ 1-119):

1745ի ընթացքին՝ պէտք է տպագրուած ըլլայ մօտաւորապէս ուրիշ 30 կամ 35 պրակ (էջ 120-400), որովհետեւ տարուան կէսին Մխիթար կը գրէ. «տպագրութիւն բառարանին ի 32 տետրն հասեալ է, եւ մինչ ի ձմեռն ի 50 եւ 55 տետրն ժամանէ»¹⁸: Նախատեսութիւնը պէտք է իրականացած ըլլայ, որովհետեւ իր անձնական հաշուեգիրքին մէջ, 1745ի Սեպտեմբերին, 750 լիրէ կը վճարէ Անտոն Պորթոլի. այդ 750 լիրէն՝ գինն է 25 պրակի տպագրութեան. ենթադրելով որ մինչեւ Դեկտեմբեր ալ տպագրուած ըլլայ ուրիշ 10 պրակ, կը հասնինք 50րդ պրակին:

1746ի ընթացքին՝ կը տպագրուին ուրիշ 30 պրակներ, հաշիւ 240 էջ (էջ 401-640), ինչ որ իսկապէս շատ քիչ է. սակայն, կան ինչ ինչ պարագաներ, որոնք կու դան արդարացնելու կացութիւնը:

Սանթոյ գրաչարը, որ երեք տարիներէ ի վեր կ'աշխատէր ի հաշիւ Մխիթարի, «այս ամ ըստ մասին ծուլացաւ, եւ ըստ մասին՝ դալոց դիրս դաղտ ի մէնջ շարաբարդեաց»¹⁹. ասիկա մեծ անպատեհութիւն մըն էր, մանաւանդ որ անփոխարինելի ըլլալով՝ չէր կարելի անցնիլ ուրիշի մը, գործը առաջ տանելու համար: Գրաչարը գիտակից իր վիճակին եւ ընդհանուր կացութեան՝ կ'ուզէ օգտուիլ առիթէն. 1746ի Յունիս 2ին փոքր ժամանակագրութիւններէն մին կը գրէ. «Սանթո գրաչարն տպագրութեան ոչ եւս կամէր գործել, զի պահանջէր աւելի քան զվարձան. վասն որոյ եկն ի վանս եւ Աբբայ Հայրն խոստացաւ տալ նմա եւ զկէս լիրէ ի վերայ մետասան եւ կէս լիրէին, զոր առնոյր ըստ տետր, եւ սկսաւ գործել ի կգ (66) տետրէ բառգրքին հասարակ անուանց»: Մխիթար առանց դժուարութիւն հանելու կը դիմանի գրաչարի պահանջին, տալով պահանջածը, մանաւանդ թէ հաշուեգրքին մէջ կը տեսնենք որ յաճախ՝ քաջալերելու համար կու տայ 12·10, փոխանակ 12ի, բացի միջանկեալ բարի ձեռքերէն:

Այսպէս, ժամանակի ընթացքին ծախսը կը ծանրանայ հասարակութեան վրայ, ու կը դգացուի պահանջը դրամին. Մխիթար ստիպողաբար աչքերը կը դարձնէ Պոլիս գտնուող իր աշակերտներուն, խնդրելով որ փութացնեն ծախուած գիրքերու փոխարժէքները, «Վասն զի ունիմք զախտանաւորութիւն պատճառաւ տպագրութեան բառգրքին, որում բազում դրամք պիտոյանան»²⁰:

18. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 13 Յունիս 1745ին, առ Հ. Միքայէլ, Պոլիս:

19. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 21 Դեկտ. 1746ին, առ Հ. Միքայէլ, Պոլիս:

20. Ամդ:

Այս ուղղութեամբ աչքէ անցուցինք 1744-1748 տարիներու հաշուեգիրքը, ու տեսանք որ բառարանին համար եղած է շուրջ 15-250 լիբէի ծախս մը, ինչ որ բաւական չօշակելի գումար է, եւ նոյն շրջանի ամբողջ վանքի առօրեայ ծախսերուն վեցամսեայ դինն է. «ունիմք զբաղում ծախս վասն բառգրքին, կը դրէ Մխիթար, նաեւ վասն ուտելեաց, զի աճեցաւ գինն ոմանց ուտելեաց՝ պատճառաւ պատերազմին»²¹:

1746 տարւոյն մէջ է նաեւ որ կը պատահի Մխիթարի մահաբեր հիւանդութիւնը, ու այս եւս բառարանի տպագրութեան գործին դանդաղելուն մեծապէս կ'աղղէ: Երկար տարիներու յոգնութիւնը այս տարուան ընթացքին է որ Մխիթար կը դաւայ ծանրապէս. վանականներն ամբողջ կը մատնուին յուղումի ու տաղնապի, վանքին մէջ կը կատարուին յատուկ աղօթքներ ու ջերմեռանդութիւններ, խնդրելով Աստուծմէ որ շնորհուի իրենց Հօր առողջութիւնը: Հիւանդութիւնը կը սկսի Մայիսին, կը սաստկանայ Յուլիսին. Սեպտեմբերին կ'պաքինի: Անկարելի չէ որ ասիկա մեծագոյնն ըլլայ բառգիրքին տըպագրութեան յապաղումին:

Այս տարւոյն ընթացքին է որ կը տպագրուի «Յատուկ անուանց» բառարանը, որու մասին ստորեւ:

1747ի առաջին ամիսներուն, միւս բոլոր ձմեռներուն նման, երթելեկի դժուարութեան պատճառով՝ ամբողջովին կը դադրի գործը: Գարնան կը վերսկսի, որու համար երկու միաբաններ կը բնակին Ս. Ղազարէն դուռս, Վենետիկ քաղաքը, վարձու տան մը մէջ, հսկելու համար տպագրութեան յանձնուած վերջին փորձերուն վրայ²²: Այս տարուան ընթացքին է որ կը տպագրուի բառգրքին ՁԱ-ՃԺԳ պրակները (էջ 641-903), ոչ իսկ 300 էջ, ինչ որ չափազանց համեստ է՝ համեմատութեամբ նախորդ տարիներուն:

Տպագրութեան դանդաղելու պատճառները այնքան յայտնի չեն մեզի. 1747ի ընթացքին գրուած նամակներուն մէջ, Մխիթար անցողակի ակնարկներ միայն ունի այս ուղղութեամբ. «Ծանիր, զի ի տպարանին անյաջողութիւն դիպելով՝ սակաւ յառաջանայ տպագրութիւն (բառգրքին)»²³: Մանր ժամանակագրութիւններու մէջ եւս չենք հանդիպիր ակնարկներու. սակայն, անկարելի չէ որ «ի տպարանի անյաջողութիւն» բացատրութեամբ՝ Մխիթար ակնարկէ Սարգիս Արքեպոս. Սարաֆեանի գործունէութեան, որ նոյն տարին մտնելով Անտոն Պորթուլի տպարանը, ստեղծելով յատուկ գործունէութիւն,

21. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 7 Յուլիս 1746ին, առ Հ. Միքայէլ, Պոլիս:

22. Այս մանրամասնութիւնները քաղած ենք փոքր ժամանակագրութենէ մը, ուր անուղղակի կերպով կը պատմուի. «1746 Յունիս 17. Հ. Իգնատիոսն եւ Հ. Զաքարիայն էին ի Վենետիկ վասն տպագրութեան, եւ մինչ...»:

23. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 5 Օգոստ. 1747ին, առ Հ. Մարկոս, Պաշպալով:

խաչածեալ ըլլայ Մխիթարի գործը: Այս նիւթին մասին աւելի ընդարձակ անդրադարձած ըլլալով այլուր, աւելորդ կը համարինք ծանրանալ կրկին:

1748ի Մարտին՝ կը շարունակուի տպագրութիւնը ՃԺԳ պրակէն սկսեալ, ու Հոկտեմբերին կ'աւարտի ամբողջովին (էջ 904-1251). նոյն ամսուն կը փակէ գրաշարի հաշիւը, տալով 50 լիբէ, եւ «ետու բարի ձեռք Սանթօին՝ վասն եղերման առաջնոյ մասին բառգրքին 8 լիբէ», ինչպէս կը նշանակէ իր Հաշուեգրքին մէջ²⁴:

ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ԲԱՌԱՐԱՆԸ

Հետաքրքրական մանրամասնութիւն մը կու գայ յստակելու Հայկազեանի մէկ մութ մնացած էջը:

1746ի ընթացքին՝ բառարանին տպագրութեան պատմութիւնը ըրած ատեն, թուեցինք զանազան պատճառներ՝ որոնք դանդաղեցուցած էին գործին տպագրութիւնը. այժմ, եթէ նկատելու ըլլանք ուրիշ մանրամասնութիւն մը, թերեւս մասամբ արդարանայ եղած յապաղումը:

Հայկազեանի երկրորդ հատորը տպագրուած է 1769ին, Մխիթարի մահէն շուրջ քսան տարի ետք: Կը բաղկանայ չորս մասերէ.

ա. «Մնացորդ գրաբառ բառից», ուր հաւաքուած են Առաջին հատորէն դուրս մնացած բառերը:

բ. «Բառարան Յատուկ անուանց».

գ. «Բառգիրք ի գրաբառ լեզուէ յաշխարհաբառ».

դ. «Յաշխարհաբառ լեզուէ ի գրաբառ»:

Գիրքին Յառաջաբանը կը բացատրէ այս չորս մասերուն կազմը, առանց յիշատակելու մանրամասնութիւններ:

«Բառարան Յատուկ անուանց» ունի երկու ենթաբաժանում.

1. «Բառարան Յատուկ անուանց Աստուածաշունչ գրոց Հին եւ Նոր Կտակարանաց» (էջ 1-232), ընդ ամէնը 29 պրակ (ա-իթ), եւ 2.

24. Հայկազեանի տպագրութեան ընթացքին զանազան անձեր խնդրած են Մխիթարէ ունենալ պրակ առ պրակ. Պաշպալովէ՝ Հ. Մարկոս կը ստանայ մաս առ մաս, ու Մխիթար ամէն անգամ կը դրէ զրկած պրակներուն թիւերը, այսպէս 1748 Օգոստոսին. «Բառգրքին տետրքն եւս ի 76էն սկսեալ մինչեւ ի 137 առաքեցաք»: Սարգիս Արքեպոս. Սարաֆեան՝ Հոռոմ գտնուած շրջանին, 1748 Մայիս 28ին կը գրէ Մխիթարի. «այլ եւ խնդրի ի հարցութենէ ջումմէ, զի եթէ դէպ ի տեղս դալոց փէլէկրին ոք գտանիցի, յանձնեցես ի նա առ ի բերել ինձ, զփինչեւ ցայժմ տպագրեցեալ տետրսն բառարանին. բայց գիտեա զի մինչեւ ցրառսուն եւ ութ տետրն ունիմ առ իս, որ է երես 384»:

«Բառարանն Յատուկ անուանց, որք գտանին յայլ եւ յայլ գիրս արտաքոյ Աստուածաշունչ գրոց» (էջ 233-371), ունի 17 պրակ (1-17) :

Մեր ուսումնասիրութեան ընթացքին՝ անդրադարձանք որ «Բառարանն Յատուկ անուանց»-ի առաջին մասը (էջ 1-232) տպագրուած է 1746ին, եւ ոչ թէ 1769ին, ինչպէս կը կարծուի: Հաւանաբար, Մխիթարի ծանր հիւանդութեան պատճառով, դանդաղած է Հայկազեանի ձեռագիրներու օրինակութիւնը, ու դրաշարին տալու պատրաստ դործ չունենալով՝ յանձնուած է Յատուկ անուններու բառարանը, որ նախապէս պատրաստուած էր, այսինքն՝ 1743ի Օգոստ. 29ին. արդարեւ, այս թուականին տակ՝ «աւարտեաց Գերյարդելի Աբբայ Հայր մեր դատաւիրքն Աստուածաշնչին», կը դրէ մանր ժամանակագրութիւն մը:

Բոլոր այս մանրամասնութիւնները արձանագրուած կը գտնենք Մխաբանութեան փոքր ժամանակագրութիւններուն մէջ, որոնցմէ մէկը կը դրէ. «1746 Հոկտ. 27. տպագրութիւն Յատուկ անուանց բառգրքին եհաս ի Ժ (10)երորդ տետրն, զի դադարեցաւ տպագրութիւն հասարակ անուանց, զի չէր պատրաստի դրութիւն նորա բովանդակ». ուրիշ օրինակի մը մէջ նշանակուած է. «1746 Նոյեմբ. 23. տուաւ Թոքօլօճուն 8 լիւրէ, եւ էր հասեալ ի 22րդ տապաղայն Յատուկ անուանց». «1747 Ապրիլի 21. սխարեցաւ գրաշար Սանթօին 8 լիւրէ վասն անցեալ տապաղայնի բառգրքին ի 23 տապաղայն մինչեւ ի 29 եւ վասն ապագայիցն». եւ իրապէս Յատուկ անուններու բառարանի առաջին մասը ունի 29 պրակ:

Մխիթարի դիտաւորութեան մէջ, Հայկազեանի առաջին հատորը պիտի կազմուէր երկու գիրքերէ, ու երկրորդ գրքին նիւթը պիտի ըլլար Յատուկ անունները զոյգ մասերով (Յատուկ անուանց Աստուածաշունչ գրոց եւ Յատուկ անուանց արտաքոյ Աստուածաշունչ գրոց): Մխիթար այս գաղափարը կը յայտնէ իր նամակներէն մէկուն մէջ ալ. «Բառգրքի տպագրութիւնն եհաս ի տառն Փիւր եւ ի տապաղայն 146. նաեւ տպեցեալ 30 տապաղայն մեկնութիւն յատուկ անուանց Աստուածաշնչի. սակայն յայսմ ամի (1748) ոչ կարէ առաքիլ այդր (ի Պոլիս), քանզի նաեւ Յատուկ անուանք քաղաքաց եւ գաւառաց աշխարհիս առեկցելիք են. եւ այսպէս բոլոր բառգիրքն երկու հատոր (իմա՝ Գիրք) լինի»²⁵:

Մխիթարի մահէն ետք՝ իր աշակերտները ամբողջացուցած են Յատուկ անուններու բառարանը, կցելով անոր երկրորդ մասը (էջ 233-371), ու միասին փոխադրելով ղետեղած են Հայկազեանի երկրորդ հատորին մէջ, առանց մատնանշելու բոլոր այս մանրամասնութիւնները՝ Հայկազեանի զոյգ հատորներու Յառաջաբաններուն մէջ:

25. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, 16 Յուլիս 1748ին, առ Հ. Միքայէլ, Պոլիս:

ՔԱՐՏԷՍՆԵՐԸ

Գործնականին մէջ՝ Հայկազեանի առաջին հատորը լիովին աւարտած էր ու պատրաստ էր ելլելու հրապարակ²⁶. կը պակսէին սկիզբի նկարները եւ Յառաջաբանը: Պղնձատիպ զոյգ նկարներէն առաջինը դրքին անուանաթերթը կանխող ճակատն է «ԲԱՆԳԻՐՔ ՀԱՅ-ԿԱԶԵԱՆ ԼԵԶՈՒԻ» գրութեամբ եւ Մխաբանութեան գինանշանով. երկրորդը՝ շատ նուրբ եւ գեղեցիկ արտայայտութեամբ՝ Հայ եկեղեցւոյ չորս մեծ դէմքերը կը ներկայացնէ, այսինքն՝ Ս. Սահակ, Ս. Մեսրոպ, Ս. Ներսէս Ծնորհալի եւ Ս. Գրիգոր Նարեկացի: Երկու նկարներն ալ փորագրուած են խտաւրացիէ մը, որուն վճարուած է 264 լիւրէ, ինչ որ բաւական շօշափելի գումար է, եթէ մտածելու ըլլանք որ նոյնքան դրամով դրաշարը կը պատրաստէր 22 պրակ:

Տպագրուած ու յաջորդաբար ալ տպագրուելիք գրքերուն համար պղնձատիպ նկարներու եղած ծախսը բաւական մեծ մտահոգութիւն էր նոյն շրջանին: Մխիթար ասոր ալ լուծում մը կը մտածէ, աչքերը դարձնելով իր աշակերտներուն: Այս ուղղութեամբ եւս ունինք շատ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ:

Մխիթար իր անձնական հաշուեղրքին մէջ արձանագրած է. «1745 Նոյեմբ. երկու կտոր պղնձոյ, սակս պատկերաց (ետու) 16 լիւրէ». շուրջ տարի մը ետք՝ «1746 Օգոստոս. վասն պղնձոյ պատկերին Հրէաստանի 30 լիւրէ». «1747 Ապրիլ. Հ. Իգնատիոսին, վասն պղնձին եւ վասն ակուն՝ 4 լիւրէ. վասն գրգի աշխարհացուցի՝ լիւրէ 4.10», «1747 Օգոստոս. վասն երկաթեղինաց պատկերի երկնից՝ 4 լիւրէ»: Ս. Ղազարի փոքր ժամանակագրութիւններուն մէջ ալ կը գտնենք հետեւեալ յիշատակութիւնները. «1745 Դեկտ. 2. Հ. Իգնատիոսն եւ Հ. Զաքարիայն տեղեկացեալ արհեստի փորագրութեան պղնձոյ, սկսան նաեւ փորագրել զծաղիկն ցանկի դրոց Աստուածաշունչ մատենի, եւ ապա ձեռն արկին փորագրութեան այլ եւ այլ աշխարհացուցի»: Ուրիշ օրինակ մը նոյն թուականին տակ կը մանրամասնէ «... տեղեկացան փորագրութեան պղնձոյ յումեմնէ պատկերափորողէ, եւ փորեցին նախ զծաղիկն ցանկի դրոց Աստուածաշունչ մատենին եւ ապա զայլ բազում պատկերս»: Վանքիս մայր ժամանակագրութիւնն ալ, համադրելով մինչեւ ցարդ ըստածները, 1745 տարւոյն դէպքերը դրելէն ետք՝ կու տայ մեզի սա գեղեցիկ վկայութիւնը. «Զայնու ժամանա-

26. Փոքրիկ թուղթի մը վրայ Մխիթար թողուցած է սա ծանօթութիւնը. «1748 Հոկտ. 27. եղբերեցաւ տպագրութիւն առաջնոյ մասին բառգրքին, որ եղեւ 157 եւ կէս տապաղայով. ուստի սորա կազմեցեալն 7 տօգաթ վաճառելի է, եւ զանկազմն 33 լիւրէ եւ կէս: Իսկ երկրորդ մասն մինչ եղբրի, եթէ 100 տապաղայով իցէ եղբրեալ, մինչ կազմեալ իցէ՝ հինգ տօգաթ եւ կէս է վաճառելի, եւ մինչ անկազմ իցէ 23 լիւրէ»:

կօք Հ. Իգնատիոսն եւ Հ. Ջաքարիայն տեղեկացեալ քանդակադործութեան պղնձոյ ի ճարտարէ միոյ բարեկամէ, քանդակեցին զծաղկազիր ցանկի գրոցն Աստուածաշունչ մատենի, այլ եւ զպատկեր բովանդակ ցուցակ աշխարհին Հայաստանեայց, ի պղնձի տախտակ քանդակեաց Հ. Իգնատիոսն: Իսկ Հ. Ջաքարիայն զխորհրդաւոր ձեւոց յօրինակ քրիստոնէական հաւատոյ ի բացատրութիւն յօրինելոց զպատկերսն քանդակեաց: Իսկ եւ զերկնային կամարաց, զլուսաւորաց եւ զտարերացն շրջանակեաց պատկերս ի պղնձի տախտակս կեղեցիկ քանդակեաց»²⁷:

Յիշատակուած վկայութիւնները բաւական են իրենք իրենց լուսաբանելու շատ մը հարցեր. արդարեւ համադրելով այս ամէնը՝ կը դիտանք որ Մխիթարի աշակերտներէն Հ. Իգնատիոս խաչատուրեան եւ Հ. Ջաքարիա Ալէքսանեան՝ 1746 տարիէն սկսեալ՝ նուիրուած են այս գործին, ու տիրանալով արհեստին, ամենայաջող կերպով սկսած են փորագրել պղինձի վրայ պատկերներ, ըլլան անոնք ծաղիկներու եւ մանաւանդ քարտէսներու:

Այս շրջանին ունինք չորս պղնձատիպ քարտէսներ, որոնցմէ առաջին երեքը զետեղուած են Հայկազեանի առաջին հատորին մէջ, իսկ չորրորդը երկրորդ հատորին մէջ.

1. «Համատարած աշխարհացոյց», որու աջակողմեան անկիւնը տպագրուած է 259 թուանշանը եւ զետեղուած է 258-259 էջերուն միջեւ. իսկ 258 էջի վրայ գտնուող Երկիր բառին բացատրութեան մէջ կը մեկնուի քարտէսը եւ անոր վրայ գտնուած աշխարհագրական բառերը: Այս քարտէսին պղինձը օգտագործուած է յաջորդաբար ուրիշ գիրքերու համար ալ, եւ գիրքին պահանջին համաձայն՝ փոխուած է քարտէսին վերի անկիւնը դրուած էջին թիւը: Այսպէս, մեր տրամագրութեան ունինք երեք օրինակներ նոյն քարտէսին, որոնցմէ մին առանց որեւէ թուանշանի է, ուրիշ մը վերին աջակողմեան անկիւնը ունի 108 թիւը, ու երրորդ մը՝ ձախակողմը 157 թուանշանը:

2. Մոլորակներու ընթացքը ցոյց տուող քարտէսը, զետեղուած 256-257 էջերուն միջեւ, ու Երկիր բառին տակ (էջ 257) կը բացատրուի քարտէսը:

3. «Աստղալից երկինք»-ի քարտէսը, զետեղուած 500-501 էջերուն միջեւ, եւ Համաստեղութիւն բառին ներքեւ (էջ 499) կը տրուի քարտէսին բացատրութիւնը:

4. «Երկիր Աւետեաց», զետեղուած Բ. Հատորին առաջին էջերուն միջեւ: Յառաջաբանին մէջ (էջ 10) կու տայ հարկաւոր ծանօթութիւն

27. Ժամանակագրութիւն վամաց, Հտ. Բ, էջ 428:

քարտէսին նկատմամբ՝ գրելով. «Մնայ մեզ ասել յաղագս այս բառարանիս եւ զայս ինչ. զի թէպէտ զանուանս գաւառաց, քաղաքաց, աւանաց, լեռանց, գետոց եւ այլոց նմանեաց, որք գտանէին յերկրին Պաղեստինեայ, յայսմ բառարանիս մանրակրկիտ բացատրեցաք, սակայն այսու ամենայնիւ կասկածեալ մեր թէ բազումք չկարէին իմանալ զգիրս նոցա, ըստ արժանեաց ճիշդ մեծ յանձին զգեցաք քանդակել զնոսա ըստ իւրաքանչիւր դրից ի պղնձի, եւ զառ ի նմանէ տպեալ պատկերս հաստատել իւրաքանչիւր ի բառարանի, որով անաշխատ իմացին եւ նոյն իսկ պարզամիտքն, թէ այս քաղաք կամ այս աւան, կամ այս նիշ գետ՝ յորում կողման երբայական երկրին զետեղեալ կայր կամ արդէն գտանի»:

Միայն այս վերջինիս վրայ նշանակուած է «Փորագրեալ յամի Տեառն 1746», իսկ միւս երեքին վրայ ոչ մէկ թուական կը գտնենք: Նկատած, սակայն, վերեւ յիշատակուած վկայութիւնները, առանց տարակոյսի կ'ոգնենք հաստատել թէ միւս երեքն ալ պէտք է փորագրուած ըլլան 1746-1747 տարիներուն, զլիաւորութեամբ Հ. Ջաքարիայի:

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆԸ

Հայկազեան բառարանի առաջին հատորին Յառաջաբանը, «Բան առ ընթերցողս» վերնագրով (էջ 4-22) Մխիթարի ինքնագրութիւնը չէ. սակայն, Մխիթար պէտք է գրած ըլլայ Յառաջաբան մը, որ մեզի անծանօթ պատճառի համար ետ քաշուած է: Այսպէս կ'ըսենք որովհետեւ Մխիթարի Հաշուագրքին մէջ կը կարդանք սա բացատրութիւնը. «1748 Նոյեմբեր. Սանթօին վասն ընդ վայր շարելոյ գառաջարանութիւն ետու լիրէ 6»: Ընդ վայր բացատրութիւնը կը նշանակէ պարապ տեղ. իսկ 6 լիրէ վճարումէն կարելի է եզրակացնել որ շարուածը պէտք է ըլլայ կէս պրակ, այսինքն՝ երկու թերթ (չորս երես), մինչ ներկայ Յառաջաբանը ունի 18 երես:

Եզելութիւնը այն է որ Մխիթար վախճանելով 1749ի Ապրիլ 27ին, լրիւ կազմուած չէ տեսած երկար տարիներու աշխատութեան պըտուղը, ու մահուան անկողինին մէջ մօտը կանչելով իր աշակերտները, որոնք իրեն աջակցած էին, կը յանձնէ անոնց Յառաջաբանին համար հաւաքած ատաղձը, յանձնարարելով գործին աւարտումը: Այս բոլորը համառօտ գիծերու մէջ կը կարդանք «Բան առ ընթերցողս» կանխող մեծատառ յայտարարութեան մէջ. «Մխիթար Արքայն ... վճարեալ զգործս զայս ի սկզբանէ մինչեւ ցվախճան առ պսակ կատարման նորա վաղվաղեաց ձեռնամուխ լինիլ ի յառաջարանութիւն բառարանիս... անկաւ ի մահիճս, եւ իբրեւ անհնարին եղեւ ինքնին վճարել զդիտեալն իւր, կոչեաց զձեռնասուն աշակերտս իւր,

եւ պատուիրեաց նոցա ի դիմաց իւրոց յօրինել զյառաջաբանութիւն զործոյս, տուեալ նոցա յառաջագոյն զնիւթն զառ յինքննէ ընդ ժամանակս ժամանակս հաւաքեալ»։ Մխիթարի փափաքին համաձայն, աշակերտները կը շարադրեն, ու հաւանաբար ցոյց կու տան նաեւ Մխիթարի, որովհետեւ նոյն տեղը կը կարդանք՝ թէ աշակերտները «այն ինչ զպատուէր հրամանին ըստ նորին կամաց ի զլուս հանին, եւ դեռ ի պատրաստի էին ի տպագրութիւն յուղարկել... ի կենաց աստի փոխեցաւ»։

Մխիթար Աբրահամ Հայկազեան Բառարանին մասին դիւանական վկայութիւններու վրայ հիմնուած մեր անդրադարձութիւնները փակած ատեն, կ'ուզենք շեշտել այն կէտը՝ որ իր ալ սրտին շատ մօտիկ էր։ Տառապալից յոգնութիւններով օժուոն կեանքին ընթացքին, Հայկազեան մը յօրինելու զաղափարը զինքը խանդավառած էր. զաղափարը դործի վերածել՝ կը նշանակէր յանձն առնել տաժանելի աշխատանք։ Ու այս քայլը առած էր պողպատեայ կամքով, մղուած Ազգին սէրէն, որովհետեւ չափէն աւելի էր «զութ մեր առ Հայկական լեզուն», ու բառգիրք մը ունենալը կը նկատէր Աստուծոյ մեծագոյն պարգեւը, ամբողջ ազգին համար. «զի թէ ոչ էր շնորհեալ մեզ Տեառն զբառգիրք, փոքր միւս եւս եւ խրթնացեալ ի վայելչութենէ՝ լեզուն մեր վեր ի վայր կործանիւր»։

Կ'ուզենք փակել մեր տեսութիւնները զնելով ստորեւ Յառաջաբանին վերջին հատուածը, ուղղուած Հայ ազգին իբր ընծայական, զոր Մխիթար դրած է մահուան անկողնին մէջ, իբր լրում իր եօթնամեայ ազգանուէր դործունէութեան. «Խոնարհամիտ սրտիւ ընծայեմ քեզ զպտուղ բազմամեայ աշխատութեանս՝ նուէր սիրոյ. զի ցանկալի է ինձ յինէն առնուլ եւ քեզ տալ, եւ որոց քով սակի եմ, վասնզի որ ինչ իմ է՝ քոյ է, եւ որ ինչ քո՝ իմ. վասն որոյ եւ ծառայելս իմ քեզ՝ պարծանք եմ ինձ. մանաւանդ քե՛ւ եւ լրումն պաշտաման իմոյ եւ իմոցս. վասնզի ի սկզբանէ անտի որպէս ես, նոյնպէս եւ Միաբանութիւնս մեր կարգեալ կայ ի սպասաւորութիւն բանի Հայկազեան տոհմի, ի փառս Յիսուսի Աստուծոյ մերոյ, որ է օրհնեալ յաւիտեանս ամէն»։

Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ

1. Սբ Իսահակ պարթև։ 2. Սբ Մեարութ վրդայ։ 3. Սբ Ներսէս շնորհալի։ 4. Սբ Գրիգոր Նարեկացի։

Հայ եկեղեցւոյ չորս վարդապետները, Մխիթար Աբրահամ Հայկազեան Բառգրէն
Les quatre Docteurs de l'Eglise arménienne (Dictionnaire de l'A. Mekhitar)
(վեներիկ - Venise, 1733, cm. 14×23 հրդւ.)